colorchecker CLASSIC

x-rite

mm

СЕРЕДА МИХАЙЛО

ОПОВІДАННЯ

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН.
САМСОН.
ЛОГІКА.
ЗА ДРОТАМИ.
ГЕРОЙ.

Вид. Червона Калина.

1 2 3 4 150cm 5 6 7 8 9 10

Обкладка Смитанюка.

№ 1.

Середа Михайло.

Оповідання

/ Логіка, Самсон, Герой, за дротами,
Там, де тирса шелестіла /

Сторін 68.

21/53/1/1

Kalisz. Poczt. Skrz. № 61.

До хвальної Редакції
„Літопису Червоної Калини".

Маю честь надіслати серію моїх оповідань, які ще не були друковані:

1) Логика
2) Самсон
3) Герой
4) За дротами
5) Там, де тирса шелестіна

Ласкаво прошу Редакцію, коли на то вона має спроможеність, подати їх збіркою.

Заздалегідь погоджуюсь на всі вимоги Редакції, що звязані з видатками книжки.

З глибокою пошаною
Середа Михайло

19 8/XI 33 року

Логіка

Рожевого липневого дня 1921 року з брами Онуфрієвського жіночого манастиря вийшло троє: студент Київської духовної Академії Гриць Мотузок, сотник Петро Нагнибіда і повітовий техник Сергій Кречет-Рачковський, всі - повстанці з ударного загону отамана Шепеля.

На узліссі манастирського лісу стрінув їх воротар отець Яків з певними словами:

- З Богом! Навколо большовиків немає...

Коли вийшли вони на лісову тропу, Гриць Мотузок подав команду:

- Стій!

Всі зупинилися.

Піднесши до гори руки так, як це роблять поважні віком пані, коли падають в обійми голодного абсольвента, Мотузок пробубонів:

- До-мі-до-соль...

На хвилину подорожні замовкли, і раптом велично, побідно, радісно і гармонійно залунав у лісі церковний гимн:

- Взбраной воеводі победітельная!

Досить екзотичний жанр творили своїм зовнішнім виглядом подорожні серед вікового соснового лісу під ясним блакитним небом. / Рятуючи життя повстанців, які переховувалися в манастирі 3 дні, чорниці

перебрали їх в одяг, що знайшовся під рукою в манастирськім музею історичних речей.)

Попереду дріботів на кривих ніжках, сухорлявий, куценький, з русявою пташиною головкою на гусячій шиї студент Мотузок. Був він зодягнутий у бальний дорак, оранжову камзольку і сині чумацькі штани, що позаду, де малася червона дірчата латка, нагадували російський прапор. В татарський бешмет з бронзовим позументом і підперезаний чорнечими чотками був зодягнутий сотник Нагнибіда; сірий ангельський циліндр стирчав на його лисій голові поважно і гордо; на його босіх ногах искрилися вірменські черевики, що були розшиті золотими і срібними нитками. Поволі і пливко, заломивши на грудях навхрест руки полосував у хвості повітовий техник Кречет-Рачковський, в чечунчових штанях, в польському зеленому контушеві (за часу Жиґмонта III) і в полтавському брилеві. Був він довгоносий, скуластий зі сірими трикутними очима і червоними зіницями.

Непорушно і молитовно, ніби чорниці на литургії стояли сосни і бреніли в горі смолистими чотками хвойової щетини. Пахло терпентиною і солодкою пріллю калюжної води. В очеретах лісового озера сичали селезні; в гущавині ліщини дзвонили ліскотухи.

А на ясному блакитному небі сміялося і жмурилося липневе сонце, мережачи золотою сіткою пекучого проміння лісові тропи

озера, сосни.
– Гаряче... – скаржився техник: – Почуваю, ніби я у пащі Вельзевула.
– Дурниці, це ще не гаряче, – радісно спіймав повод до розмови завше балакучий студент: – Буде нам гаряче, коли нас спіймають большовики.

Скинувши циліндра і тримаючи його на лівій руці, так як це робили іспанські гранди на королівському виході сотник зауважив:
– Нема чого лякатися большовиків. Я – фаталист і вірю: того, що призначено кожній людині з Гори, ми не в силі оминути.
– Мусульманська віра, алеж маємо гіркий досвід, що фатализм в небезпеці не рятує, – сказав студент підібравши руки позаду себе під поли бального фрака. – Прошу вас одного не забути: коли лиха фортуна зведе нас з червоними, слово до них забираю я... Ви – ані мур-мур... мовчіть. Щоб розмовляти з большовиками і переконати їх в противному, треба добре знати закони логіки. Не криюся, в законі про виключення третього – я – цар і Бог; на силогизмах – собаку з'їв. Наш порятунок виключно в... – зазначив він, висунувши язика і демонструючи ним, як непереможною зброєю.

Сміялося і жмурилося сонце і нишпорило золотими зайчиками на лісових стежках, в гущавині березняку, на червоній корі молодих дубків.

На перехрестю лісових троп вони забачили сутулу бабусю; вона сиділа на горбку на обрубкові,

підобгавши під себе ноги і склавши руки на оклуночку, що був з трісочками і сосновими шишками.

— Сабаниз хаір олсун! — жартовливо привітався з нею татарською мовою студент.

Перестрашена бабуся вирачила на нього сліпенькі очі і позирнула позад себе, певно шукаючи шляхів до утечи.

— Кедфениз ейі-ми? — жартував студент.

Бабуся набожно перехрестилася і перенесла очі на сотника з тим виразом, що благав порятунку.

— Не робіть мені лиха... Що ви за люди? — зтиха і боязко прошепотіла вона.

— Ми — малайські посли! Шукаємо алатир-каміня і чоловічого мяса, — з патосом і строго виголосив сотник.

Згадка про чоловіче мясо скосила з бабусіних плеч всі старечі роки: зі спритністю дикої кози шмигонула вона в гущавину березняка і зникла назавше з очей подорожніх, полишивши їм оклуночка.

Сміялися подорожні... Сміялося і жмурилося лісове сонечко і витанцовувало золотими проміннями на лисині сотника Нагнибіди.

— Vanitas vanitatum et omnia vanitas... — почав було скаржитися студент і раптом замовк: на узліссі, з-за горбка, викотилося село Г-ще.

×× — Добрий день
— Як ваше здоровля?

з невеликою деревляною церквою, з вітряками на горбку і вербами на ставку. Край церкви стреміла під соломяним дахом звичайна селянська будівля зі широким ганком, на присінку якого було накреслено чорними фарбами ще за царя:

„Г-ое волостное правленіе."

На ганку і довкола його на землі сиділи, зігнувши ноги в колінках, десятка зо два або зо три селяне з грубими цінками в руках; сиділи мовчки, немов кримські дервиши підчас загальної молитви.

Серед них сновигали якісь військові люди з червоними стрічками на грудях і озброєні з ніг до голови: з рушницями, гранатами й шаблями.

На вулиці два червоноармейця стежили коней, які були порозсідлані і нудьгували на соняшній спеці.

— Большовики!.. — пронеслося метеором на мислях подорожніх." Тікати не приходилося: їх забачили і з зацікавленням розглядали.

— Честь і слава! — привітався, від лихої несподіванки сам не свій, розгублений техник, самотуючи в повітрі полтавським брилем. Селяне ніби по команді поскидали зі себе мовчки шапки і мовчки знову їх позодягали.

— Наше вам почитеніе! — голосно відповів русявий, з червоними обличчами, зі злими зеленастими очима кирпатий і високий червоноармеєць, на грудях якого значилися причеплені до старшинської портупеї дві гранати і револьвер системи „Ногана".

— Жах, яка сьогодні спека... Про-

голодалися і намучилися в дорозі, то надумали трохи відпочити і хробачка заморити, - сказав студент намагаючись триматися вільно, ніби не підчуваючи небезпеки.

Селяне мовчали, немов понабирали у рот води...

З вулиці вибіг на ганок цивільний панок зі шкіряною текою в руках.

- Подпішіте, товаріщ воєнрук, вчерашній протокол засєданія, - звернувся він до кирпатого червоноармейця. Забачивши подорожніх, він замовк і здивовано задивлявся на їх екзотичний одяг.

- Что ви за люди? - насмішливо запитав він сотника.

- Полонені... Повертаємось з Магдебургу на Київщину, - чемно відповів сотник.

Кирпатий воєнрук, спершись на шаблюку, уважно стежив за рухами подорожніх. Його поза говорила: - Мені, такі-сякі, не збрешете. Я добре знаю, хто ви... Какой будєте конпорації? з помєщіков лі? алі с духовенства? - запитав він подорожніх.

Подорожні назвали свої професії:

- Бувший студент Київської духовної Академії і каптенармус царської армії

- Пролетарський техник Л... го повіту.

- Штабовий писар 135-го Керченського полку.

Мотузок ніколи не міг сподіватися на те, яка магічна сила крилася для селян в назвиску його шкільної кваліфікації. Вони зірвалися з місця і розглядали студента з тим смаком, з

з якими голодна сорока щипле кістку.
– Студенти... це ті, що нарід хрещений катували? – з загрозою і ненавистю вигукували в юрбі.
– Що? нарід катували?.. перепитував розгніваний студент, ображений і зневажений дивною опінією про себе.
Бачучи, що розмова прийняла загострені форми, сотник наблизився до ганка і крикнув:
– Прошу слова!
В постаті натхненого промовця, висунувши наперед праву ногу і вимахуючи руками, почав він говорити про заслуги студентів:
– Ви помилилися! Студенти – це той бувший революційний авангард, який завше бунтував проти царя. Більше того, студенти підготовили кадри, які скинули царя. Скинули, щоб здобути вам права вільного народу, аби ваших дітей вчили по школах рідною мовою, аби...
– Ґорунда, товаришу! – обірвав промовця на півслові панок з текою в руках, він же голова місцевого ісполкома: – Ваші прадіди діди і батьки розмовляли рідною мовою і ніхто їм не забороняв.
– Безусловно, правда, – потвердив воєнрук: – Єто он буржуйную ерєсь сєєт... Очень подозрітєльно...
Сотник розгубився: засунувши в кишені руки, він розпачливо блукав сумними очима десь, понад юрбою, миттю втративши і бойовий вигляд і поважну постать промовця.
... Жмурилося і сміялося веселе сонце і полоскало золотими

проміннями бронзові обличча, зливаючи з них ~~порох~~ діямантовими струмочками поту порох.

Студент нервував і гнівався на сотника, що зіпсував всю обідню: не з того почав розмову. – Без знання закону про виключення третього і силогизмів, – думав він: – юрби до себе не привернути.

Юрба гумоніла і гумоніла, силкуючись зрозуміти пояснення сотника. Коли вона затихла, студент підніс до гори руку, подавши сигнал, що він забирає слово.

Юрба насторожилася.

– Прошу відповісти! – рішуче і голосно, як подають військову команду, питав студент: – Ота земля, на якій ви зараз сієте, кому належала до революції?

– Князю Щербатову! – обережно відповіла юрба.

– А ліс? бачу ви поновили свої паркани!

– Князю Щербатову!

– А нині, кому це все належить?

– Нам! – безапеляційно і гучно ствердила юрба.

– Чому?

– Випало так: князя ми порішили, а землю і ліс відібрали, бо наше.

Студент на хвилину замислився. – Чи то звичайна селянська упертість сидить в їхніх печинках, чи то відсутність логічної думки не дає їм зрозуміти звичайних речей, – думав він і почав спокійно і лагідно доводити їх до правди: – Треба вам зрозуміти, що земля і ліс придбані вами на рахунок революційних здобутків. Революцію викли-

кали ідейні люди, що були незадоволені царським режимом. До таких ідейних людей в першу чергу треба залічити студентів. Студенти...

— Чепуха! Вздор! — припинив воєнрук балаканину студента. Ні студент, ні техник, ні сотник не звернули уваги на голову ісполкома: він гураганом переносився з одного кінця юрби в другий, нишком давав червоноармейцям розпорядження, вибігав на ганок і щось шепотів на вухо воєнрукові.

— Слісєєв! Петров! Комаров! — вигукнув він червоноармейців, наблизившись до сотника Нагнибіди. — Прошу до холодної, — сіпнув він сотника за чорнечі чотки.

— Що то єсть холодна? — не зрозумів сотник.

Кремезний і широкогрудий Слісєєв дав зрозуміти, погрозивши йому прикладом рушниці. — Не спрашівай, буржуйная сволоч! — рикнув він ніби потрівожений звір і, схопивши сотника вільною рукою за комірець, потягнув його на ганок.

— Шановна громада! Прошу слова! — намагався щось сказати студент, коли опинився в залізних обіймах Комарова. — Що? хам! Як ти міг дозволити! — заволав він на Комарова і з розгону вдарив його ногою в живіт.

Розюшений Комаров спіймав студента між ноги і почав частувати його прикладами рушниці.

Пролетарський техник Кречет-Рачковський, свідомий большовицких звичаїв, влучно зманеврував в юрбі і зі спритністю антилопи вскочив на ганок, схвильовано питаючи:

— Скорше кажіть, де тут у вас холодна?

Сміялося і жмурилося липневе сонце.....

— Оце пригода! Щой казати, приємна зустріч! — забалакали подорожні, опинившись в темній і вузенькій коморі, що формою своєю нагадувала труну. Невеличке віконце з розбитою шибою було заткнуте брудною ганчіркою, долівка вимазана глиною, нерівна, з вибоїнами, на думку студента, нагадувала рельєф Пиринейського півострова. Стінки — чорні, в криті мохом, як та в літі тундра. Не було де присісти: ні креселки, ні лавки, навіть обрубка.

— Добра наука, отой закон про виключення третього, — кепкував зі студента ~~так, аби відвести думку~~, техник.

— Ото люципери, циліндра поламали, — бідкувався сотник, вирівнюючи дно циліндра.

— Щож ми стоїмо! Сідайте братерство на підлозі, — гостинно запрошував студент. — Будемо чекати кінця. Не сподіваюсь, щоб він був для нас щасливий.

За дірчатими дверима холодної поміж червоноармейців йшла жвава голосна розмова. Селян не було чути, певно розійшлися по хатах. Хтось зі червоно-

армейців оповідав про свою пригоду на австрійському фронті:

.....– Стою я ето місячної ночи на посту в польовому каравуле. Вирк, від неприятеля человек йдеть, ніби не свой. Прьот на нас. Крічу: – Стій! Хто такой? Він відповідає: – Русін з під Тарнополя. – Почему і куда? – запитую. Виходіло, що не імел он серця до нємцев і тікав до нас, ніби до своіх. Веду ето його в польовий каравул; веду-а на душе у меня сумленіє; голос какой-то ізнутрі віщує: – Ой, брат, не проморгні, шпіона ведьош... Знав, що документи треба провєріть, да бєда моя, що неграмотний. Нарешті додумався: запитую його: – гроші маєш? – Показиваєт мнє гроші... Штоб ви подумали?...

Червоноармеєць мовчить, тримаючи всіх на довгій павзі.

– І што? Не муч, говорі? – тратить терпець червона авдиторія.

– Показиваєт австрійскіє гроші, – підносить він голоса для глибшого вражіння. – Ясноє дєло, що – шпійон. Шпіонов закони наказують вєшать... Я пріступкнул єго, етакую сволоч!...

Авдиторія загула, немов бджолиний рій, коли вилетить на весні з вулика. Вражіння, які навіяв на червоноармейців догадливий ~~підчасок~~ вартовий, не були приємними для вуха подорожніх.

– Нєт дураков! – чути було в холодній: – Петлюровці. На мордах напісано, што Петлюровці.

– Чуєш? Це вони не инакше, як про тебе...– сіпнув Мотузок сотника. – На бісового батька ти отого

циліндра нацупив на лису голову. Ніхто як він збентежив розумні большовицькі голови.

— Бог знає, чи то мій циліндр чи то твій жидівський лапсердак, але я маю недобре передчуття, що твойому богословському священству возляють елей в місця, які ото нагадують російський прапор, — жартував сотник, лежачи на підлозі — на узгір'ї Сієри-Гвадерами і підпираючи ногами Андалузьку низину.

— Закони логіки непереможні... Хай тільки дадуть мені висловитись. Я доведу... — тішив себе студент.

Скрипнули двері, і на порозі холодної виросла могутня постать Єлісеєва з рушницею в руках.

— Виході! — образливо штовхнув він студента прикладом рушниці. — Остальніє штоб сідєлі мнє смірно, пока я не заєхал по морде.

— Не тикай! Свиней я з тобою на вигоні не ганяв! — гримнув розгніваний Мотузок, червоний від хвилювання, з піною на губах і стиснутими кулаками.

Єлісеєв схопив студента за комірець і зі силою кинув його на двері. Мотузок, як той метеор з неба, проскочив через двері на ганок і гепнувся ~~на двері~~ перед креселком, в якому сидів, знизивши очі на груди, голова ісполкома.

— Прошу показати ваші документи, — строго звернувся ~~він~~ голова до студента.

Студент заметушився, шукаючи в кишенях паперів, яких не мав. Воєнрук, перекинувши шаблюку на

плече, так як тримають рушниці, наблизився до студента і оглядав його з тим ехідним усьміхом, що говорив: - Мені не збрешеш. Краще зізнавайся, хто ти і відкиля?

- Я маю до всіх вас три питання, - нервово позирнув довкола червоних Мотузок і, спинивши свої очі на зліх зеленастих очах воєнрука, почав:

- Прошу ~~вас~~ відповісти мені одверто і щиро, кого ви фактично бороните і які точки революційного програму ви захищаєте?

- Деньгі імєєш? - в свою чергу запитав ~~студента~~ його солодким голоском воєнрук і насторожив вухо, так як це робить диригент, коли прислухається до камертона.

Студент покопався в пазусі і відповів:

- Щось знайшов... здається сто австрійських корони і три срібних рублі.

- Слишалі? - урочисто і задоволено виголосив воєнрук, оглядаючи червоноармейців з тим переможеним виглядом, що казав: - чи не моя була правда?

- Передайте мнє деньгі, - затанчив в креселку голова ісполкома і підморгнув Єлісееву, подавши знак, що авдієнція скінчена. Сотника і техника не допитували: тільки обшукали і відібрали гроші

Було чути в холодній, як воєнрук комусь наказував:

- Двє бутилкі самогону, яєшню і курку. Одна нога - там, другая - здєсь...

Можливо, майнуло півгодини, як скрипливі слова, буцім з пересохлого горла когось благали:

– Тепер за командарма Єгорова чарочку... прошу без церемоній.

– Пріголубте, товаріщ! Время тепер ненадежное: может бить ви яду подсипалі.

Сонце знизилося, і через шпари вузенького віконця пролазили рожеві проміння і плигалі по брудній підлозі полохливими зайчиками. З лісу вертала до села череда. Чути було лязкотіння батогів і сердиті вигуки чередника до підпаска:

– Нагони безрогу! Знову в царину залізла і розкидує снопи!

На манастирській дзвіниці заблаговістили до вечірні. Срібні томливі дзвони пестили слух і зворушували душу болісним сумом.

– Немає чого ховати від себе правди: безперечно нас розстріляють, – казав журливо Мотузок техникові і сотникові. – На порозі смерти зізнаю свою фатальну помилку, що підсказана мені словесною моєю сутичкою з большовиками. Нерозумно оперувати з червоними логічними доводами! Переконуючими для них доводами завше будуть і лишаються: фізична сила, зброя і наша перемога. Смерть для нас не страшна, бо свій обовязок ми виконали чесно, як розуміли і остільки нам дозволяли наші сили.

– Як умру, то поховайте, – грудним високим тенором і в

унісон манастирському дзвону підхопив техник.

— Мене на могилі...
прилучилися до нього соковиті і густі баритон і бас.

За дверима, силкуючись заглушити подорожніх і зриваючись з високіх нот, без такту і хорової дисципліни червоноармейці співали:

— Вставай проклятєм заклейменний!

А коли з холодної винеслася на вулицю тужлива, великопістна церковна пісня — „Душе моя, что спіші, конець пріближається" — двері холодної з грюком зіскочили з завісів і чотири червоноармейця з рушницями перескочили порога.
Ні студент, ні сотник, ні техник нічого не зрозуміли. Сотник встиг тільки занести над головою руки, зтуливши їх на взірець варяжського щита... Студент хотів підвестися на локіть і посковзнувся; так і лишився лежати на правому боці... Техник встиг захищаючись сунути голову лиж коліни.

Голова ісполкома, нетвердо тримаючись на ногах, наказував червоноармейцеві:

— Копайте яму среді уліци. Пусть їх могіла послужіт для других нравоученієм...
На манастирській дзвіниці вдарили у всі дзвони. Срібні оксамитові пестливі дзвони відгукнулися у лісі і забреніли велична

побідно і гармонійно. І назустріч їх бреніли зелені чотки хвойової щетини; бреніли той шлях, який полишили у лісі трьох подорожніх:

— Взбраній воєводі побєдітєльная!

Самсон.

– Непорозуміння хіба, – а не люди, – поневірено здвигує плечима бувший бунчужний Рекура і тиче мені в руки люльку.

– Потягніть... тютюн добрий, з Голяндерії; у жида на крілика обміняв, – запрошує він і всовує люльку в мої руки.

Люлька у нього власного виробу, з дикої черешні, нагадує виглядом полтавську святкову чарку.

Покришка до неї фигурна, з вирізаним на неї півником; головка на півникові без гребіня, бо відгризаний.

– Жінка дошкулила, то я з пересердя на півникові полистився... мало головки йому не відшматав, – згадує він про свій непристойний вчинок, образливий для чести півника.

В моїх зубах люлька шкварчить, сичить і з тою загрозою, яка упереджує:

– Тягни, тягни... я тебе потягну; або очі випалю, або носа припечу...

Занепокоєний кримінальними намірами люльки, я поспішаю подякувати господареві і повернути йому люльку.

Бунчужний і я сидимо в за-

тишку під густою короною груш-
верхи на обгубкові
ки з тою пихою і грацією, які
свідчать, що ніколи в кінноті
ми не служили і певно служи-
ти не будемо.

Перед нас — станична площа,
яка помережана квадратови-
ми грядочками. На грядочках
вимахують кольоровими пра-
порчиками маки, кивають жов-
тими кашкетами соняшни-
ки, веслує довгастими зелени-
ми крильцями кукурудза, а в
гущавині горожу степові лир-
ники — чмилі складають кан-
тату на честь липневого сонця,
що мастить золотою охрою і
станицю, і грушку, і нас, і гряд-
ки.

Бунчужний Рекура — багатир-
ської будови. В моїй уяві библій-
ний Голіяф і він — одного викрою.

— Прошу, помацяйте, — заго-
лює він жиляву свою руку і
напружує мускула двоголовця.
Мускул той стирчить на руці,
немов на Херсонському степу
могила.

Я мацяю мускула і переймаюся
мудрим рішенням: від того му-
скула тримати себе подалі.

Голова бунчужного побудова-
на на взірець кримського кавуна:
яйцевата і загострена на
потилиці; врослася в плечи
цінко і міцно, тримаючись на
короткій шиї по-військовому,
з піднесеним до гори підбородям.
Плечи — широкі; в місцях сполу-
чення рамена з лопаткою мають
високі виступи, що нагадують
церковну баню. Грудна кісточка

винеслася наперед і творить вражіння, що бунчужний переховує за пазухою де-що зі свого господарства. Ноги — колонками, на взірець тих, які підпирають дахи: коли він сидить на обрубкові, його коліна і голова тримаються на одному рівневі.

Про свою силу Рекура оповідає так:

— До війни, ще за молодих літ, служив я за чабана під Катеринославом на Самарщині в маєтку князя Ширинського-Шихматова. Трапилася мені пригода в осени, коли в маєтку чепурилися стрінути Покрову — наше престольне свято. Пригадую, що день був похмурий: сіяв дрібний дощик; рвучкий вітер несамовито гасав в степу, зривав і котив по стерні намокше перекотиполе. Вівці мої збилися до кучи і сумно позирали на мене: прохалися в кошари. Я стояв на перехрестю доріг, насунувши на голову ~~катанку~~ каптура: чекав на добру погоду. Стояв я за вітром і певно замислившись, бо не чув, як мало не наїхала на мене тачанка поміщика Бурханівського. Очунявся лише тоді, як хтось полоснув по моїх вязях пужалном. Чую позаду себе брудну лайку:

— Тікай з дороги ти, ярмарковий ракло! Теж винайшовся тут опудало горохове!

Повертаюсь і бачу тачанку. На передку її візник батігом вимахує, лається; позаду в креселку поміщик Бурханівський сидить, уїдливо посміхається і говорить до мене:

– То тебе, брат, наука: ученіе – свет, неученіе – тьма кромешная...
Запалився я гнівом по самі вуха, алеж їм нічого не кажу... Підхожу мовчки до тачанки і беруся руками за задні колеса. Спочатку підніс їх до гори, потім вбік сіпнув. Хвилина, і тачанка, немов подохла жаба, до гори ногами вивернулася. Шукаю пасажирів, а вони – ніжками в багні дригають і порятунку взивають. Набралися вони біди: щось довго намагалися тачанку на колеса поставити. І туди і сюди... від перевтоми язики висунули; синці під очима виступили. Кудиж там їм шмаровозам! Так і покинули її серед степу, а самім рачки прийшлося до свого вертепу лізти... Прошу, потягніть, – знову він тиче мені в руки люльку.
Я поглядаю з ненавистю і опаскою на півника, алеж складаю господареві приємність: обережно тягну з люльки.
Духота і спека...
На площу вибігають емігрантські діти. Всі діти – обозового походження: виснажені від постійного голоду, з синцями під очима, рахитичні обдерті і брудні. Забачивши нас, вони зупиняються і пильно приглядаються на бунчужного, певно захоплені манерою його триматися по кінному на обрубкові.
Ми теж уважно стежемо за їхніми рухами. За хвилину з юрби виноситься верхи на лопаті гостраносий русявий хлопчик, в трусики і повязаній

через рушничок головкою. З іржанням і хрипом підкочується до бунчужного і, викинувши до гори ручку на взірець провінціяльних трашків деклямує

— Я - дитина; ти - козак.

Я - ще учень; ти - дурак.

Коротка деклямація розбуджує в душі Рекури недобрі инстінкти.

— Тьфу на вас! До нашого берега що тільки не припливе! - спльовує він з огидою собі на чоботи і, перебравши відмене люльку, реміствує:

— Покладаємо на наших діток надію, що колись вони збудують Україну. Даремна надія! Ви придивіться на їх тілесну конпорацію... Така убогість, що живій силі немає де отаборитись. Кажуть нині, що тепер сила не потрібна, що силу заступає техника. Я маю бойовий досвід і скажу, що на війні техника - одна антимонія. На війні потрібна людська сила... Прикладом взяти мене.

В 1920 році в листопаді місяці ми, Залізні, відступали на Волочиськ і далі, в Польщу.

Під Дубовою наскочила на нас кіннота Катовського. Немає чого правди ховати; наробила вона великого галасу. Головне, що наскочила вона несподівано. Я стояв тоді на перший сотні. Бачу, що козаки мої третії чоти в паниці розбігаються і на инших зле впливають. Кинувся я до них ладу навести і до порядку закликати.

Біжу я, землі під собою не чую... біжу і не бачу, як позаду наскочив на мене червоний кіннотчик. Рубнув він шаблюкою мене повздовж плеч; рубнув добре, бо я з ніг звалився і під коня йому потрапив. Розібрали мене злість і лиценіє. Схопив я коня за передні ноги, міцно тримаю в руках, а ногою з розгону як садону йому під живіт... Коник тільки брик на землю, а кіннотчик ніби яструб з неба, що на курча впадає, на горбика злетів, лежить і пристойність свою втратив. Я до нього... підбігаю і за комірець його до гори підвожу. Маю намір на його пиці плепорцію порушити, ранжир благородний навести. Розігнав я з тиха кулака і акуратно портрета йому мастю. Розписав ніби на замовлення: праву скулу на місце носа пересадив, а ніс - на скроневу кісточку загнав. На прощаня колінкам, куди слід, стосуна йому поклав і ринувся доганяти своїх... На вині, - підносить бунчужний до гори перста: - сила людська потрібна. Техника що... одна антимонія

Я мовчу...

Бунчужний запалює люльку.

— Потягніть, тютюн добрий, з Голяндерії

Я тягну...

Сьогодні Рекура - в бойовому гуморі: копається в закутках своєї памяти і витрюсює на світло, на розпечене повітря свої минулі кріваві події. Сонечко теж перейнялося його бойовим запалом: заноситься високо над

грушкою і разить в нас болісно золотими списами пекучого проміння.
Ми сидимо розварені і зморені спекою, на положенні риби, яку викинули з води на беріг; бракує повітря. Я навіть припускаю на думці, що під нами не обрубок, а розпечена пательня.

Позаду нас, за дротами, позаривалися в землю курки і квогчуть знесилено і жалісно, нагадуючи мельодію татарської зурни. В станичніх канавках в гущавині бур'яну злісно клацяють зубами станичні пси.
Спека збільшується...

Раптом на станичнім термометрі температура заноситься на точку 42° С.
В сепаратках - пекло... Бувше славетне українське військо вилітає з них в розпачу і паниці, немов після страшного ворожого погрому. Військо озброєно подушками, ковдрами, сінниками і ганчіррями, якому тяжко підшукати назвиска; з'обсервувавши сонними очима місцевість, воно починає розлазитися по станиці, вишукуючи холодку і затишку.

- Непорозуміння хіба, а не люди, - провадить бунчужний інспекторський огляд війську. - Не мають ані тілесної, тобі, субординації, ні духової, тобі, орхестри... Ендзуфорія якась! Тільки вміють, що жебрачити. Посідають на трибунах і романсують:

- Дайте, не минайте!
Самі для себе не в силі порятунку

скласти, а кудиж тобі... чужим міністрам радять, як державою порядкувати. Сучасне життя вимагає від людини актувальністи і виразного обличча. Життя треба тримати на поводку і не випускати з рук... боронити себе треба самому, не оглядаючись на сусідів. Примірно я!...

В 1921 році перед листопадівським Тютюниківським походом вирядили мене на Поділля під Летичів згуртувати повстанців і підготовити до зустрічи Тютюнника. Перейшов я кордон і ретельно за працю взявся. Щастило і підвезло мені, як отому байстрюкові: і з повстанцями звязався і всі таємні доручення виконав. Втішений на працікажу до себе: — Коли ти, Макаре, такий вумний і спронирливий, то дозволяю тобі душевного контракту дотриматися: розшукати шестидесяти-відсоткового самогону і вуста свої посолодити.

Побалакав я по доброму зі собою і захожу на селі до чепурної хатки, до знайомої вдовиці. Я в сіни — а з хати мало не сотня червоних виходить. Посміхаються і кажуть:

— Давно на тебе, волоцюго, чекали... Сам з рапортом з'явився...

Я відповідаю їм:

— Тепер спіймали. Ваше право і закон.

Звязали вони отомені руки, налигали на віжки і ведуть мене за село в поле.

Йдемо мовчки...

— Певно, — думаю: — розстрілювати

ведуть.
Іден з червоних говорить з пересердям:
– Везеж тому Петлюрі! Ніхто инший, як сам рогатий таких бугаїв йому до війська постарчає.
Запитує мене:
– Чи ще багато вас азиятів, у Петлюри лишилося? У нас сосни не вистарчає на вашого брата.
Я відповідаю:
– Не журіться, для вашої сволочи резерви завше знайдуться.
Вийшли за село...
Коло греблі на горбку стирчав деревляний гамазей, в якому обчество зерно ссипає на випадок голодної зими. Покрутилися червоні, про щось порозмовляли, і замкнули мене до того гамазею: чекали на високого комісара, який мав винести мені смертного вироку.
На дверях сторожу поставили і гострого наказу їй доручили – пильнувати мене, як першорядного злодія
Було це над вечір... Де ні взявся вітрець, подув і снігові хмари нагнав. Почав трусити мокрий сніжок. Вичікав я з півгодини, дав сторожі вгомонитися і вийшов сутеринами на далекий кінець гамазею, протилежний від сторожи. Обревизував належно стінки, чи добре дошки тримаються, і до роботи приступив. Ногами на засіки сперся, а спиною на стінку навалився, напружуюсь, нажимаю... Чую, дошки, ніби трухляві, на бік з'їжають і з цвяхів зриваються
Вийшов я з гамазею на повітря, перехрестився і про себе до сторожи кажу:

— Батько ваш лисий вчив вас так пильнувати арештанта...

Бунчужний набиває люльку і поглядає на сонце.

Сонце знижається... З багнистої долини, що за дротами, дує вогкий вітрець, шарудить по сухих колосках жита, злегенька чеше нам голови і кропить площу степовими пахощами: деревію, полині, мяти і ромашки.

Спека поволі падає... На станичній кузні чотовий Загоруйко з'одягає хвартуха і починає роздувати горна. З амбразури вузенького вікна станичної стайні висовується розкуйовджена голова візниці Божка. Він поглядає на сонце, докірливо житає головою, солодко позіхає і говорить до себе:

— Пане Божко, час... не забувай!

Починає запрягати до ресорного генеральського возика гнідого коня.

Бунчужний в задумі... Сплазовує з обрубка на землю, примощується проти мене сидячки, на зігнутих ногах і набиває люльку. Трохи помисливши, питає мене:

— Чому нині чи то на чужині чи то у нас, на Україні, не видко колишніх людей, що ламали в руках підкови і трощили срібні рублі?

Як і що я маю йому відповісти, я... книжна людина!

Я мовчу...

Бунчужний запрошує:

— Потягніть, тютюн добрий, з Голяндерії

. . . . . .

Я тягну.

Герой...

Одного дня я одержав запрошення такого змісту:

„Управа Товариства бувших вояків
„армії У. Н. Р. ласкаво просить вас
„зачитати на салі Товариства
„свій доклад на тему: „Постать
„героя вояка в останній визвольній
„боротьбі 1917-20 р.р. Про свою згоду
„на зачитання Управа просить
„Вас подати їй на протязі 3х днів
„для завчасного повідомлення воя-
„ства

. . . . . .

. . . . . Генерал-Хорунжий
Голова Управи

Підполковник
Секретар Управи.

Я замислився... Тема, щой казати, широка і вимагає від докладчика солідної теоретичної підготовки. Я не теоретик: я оперую виключно матеріялом, на який спромоглися мої спостереження і вражіння. Постать героя?.. - тема, що лучить мою память з подією, про яку я пишу так:

Командір другої бригади Залізної дивізії полковник Драбина човгнув зле-

ченька, по гусарські ногою, задзеленчав срібними острогами і, піднесши до гори на рівень кашкета, руку, сказав священикові Трощинському, настоятелю церкви в селі Котюжанах.

— Маю до вас, батя, пильну справу. Прошу не відмовити мені і штабу отаборитися на відпочинок на вашому подвірі.

Пан-отець Трощинський, округлий і низенький з русявою цапиною борідкою і вузенькими монгольськими очима, кирпатий і метушливий, — вибрикнув на коротеньких ніжках, немов потрапив на розпечену залізну штабу і, заломивши на боках руки бубликом, радісно вигукнув: — Велика Артемида Ефеська! — і позирнувши навколо з тою миною, чи осто не підслухує, він нишком додав:

Після большовицького раю, який я мав нещастя відчути минулого тижня, не то що вас, а навіть самого люципера прийму так, як свого кращого приятеля... Дуже мені приємно! Дуже приємно!

Раптом він покинув полковника і зник в присінках своєї хати.

— Попадя! Попадя! — лунав в далекім покою його верескливий тенор — Причепурись і біжемо стрінути високих гостей! Велика Артемида Ефеська! — вигукував він вже на кухні.

— Настановляй Пилипе самовара, та тільки хутко — одна нога там, друга тут... Отак, так... тепер насипай вугілля... Кудиж ти, сатана вугілля напхав? хіба не бачиш, що то для води!...

Щось довго порався на кухні священик. Почекавши з четверть години, полковник Драбина розпочав

оглядати подвіря: позирнув у повітку, конюшню, кошари, курник, загороду, міркуючи як краще йому розмістити козаків охоронної сотні.

— Еге, видко, що батя розуміється на господарстві, — подумав він, зупинившись биля довгастого ожереда соломи, кінці якого ховалися десь у долині.

В долині, де була розкинута пасіка, його наздогнали командант четвертого куріня підполковник Мельник і персональний адютант бригадного сотник Равич-Лантушенко.

Адютант, по-військовому самотуючи Драбині, склав бойовий звіт, що надіслала розвідка.

Драбина уважно вислухав звіт і строго сказав курінному:

— Прошу вас пересунути кулеметну команду на подвіря священика: місця тут для людей і коней вистарчить.

Сутеніло... На сході поволі згасали вогневі колонки, що вечором просипало сонце, ховаючись за обрій. Зі широкого ставка, в якому селяне вимочували коноплю, тягнув вогкий, засмічений багном і пріллю вітрець. За ставком в гущавині жита перепелиці запрошували, висвистуючи на долейточках, гостей на вечерю і попереджували:

— Буде рож... буде рож!...

Від високого деревляного вітряка, що стирчав побік хати священика, спливнула широка тінь і вкрила все подвіря.

— Велика Артемида Едоеська! Нарешті вас знайшов! — радісно обізвався поблизу на перелазі пан-отець, обсмикуючи на собі рясу, що накололася на сучок: — Прошу всіх до господи... Попадя журиться, самовар нудиться,

Старшини рушили до покою, тримаючись позаду священика, який, вимахуючи в повітрі рукою, запевняв:

– Після большевицької гостини не то що вас, а самого вельзевула прийму, як рідного батька... Оце моя конференц саля, – чиркнув він рукою в присінках по широких дверях, що були подарбовані під кольор мрамора.

Чепурна і простора кімната своїм виглядом свідчила, що вона перебуває в руках хазяйливої попади. Повздовж стін стояли віденські креселка. На вузенькому лякованім тапчані стреміли вазончики з тропичною рослиною: фикусами, кактусами, олеандрами, то що... Вікна були прикрашені блакітними тюлевими фіранками, що знижалися до підлоги. Підлога була вкрита вірменськими нестрякуватими доріжками. Серед кімнати стояв округлий на взірець витягнутого кола, дубовий стіл; на столі шумував і сичав, немов потурбований вуж, самовар. Над самоваром під самою стелею цьвірінькав в дротяній клітці канарик, підсилюючи на контральтових нотах хрипливий басок самовара.

Принесли світло... На салю вийшли огрядна попадя з дорослою донею-студенткою університету святої Ольги.

Поява дам підбадьорила старшин і піднесла їх бойовий настрій. Равич-Лантушенко, порушаючи правила старшинства, викотився наперед, зупинився перед попівною, човгнув, приступкнувши острогами ногою і, пригорнувши руку до серця,

попрохав вибачення за турботи

— Непрошений гість гірше від ката, — додав він і журливо схилив перед нею голову, немов підставляв її під сокиру.

Попадя запросила старшин до столу. Трапилося так, що за столом ад'ютант опинився побік попівни, підполковник Мельник проти попаді, полковник Драбина поруч священика.

Завязалася розмова...

У недовзі полковник Драбина знайомив настоятеля з методами і тактикою фортифікаційної війни, Підполковник Мельник, виступаючи перстом по шклянці на взірець барабана стращав попадю своїми крівавими пригодами з бойового життя. Вражена попадя хопалася за голову, положливо ширила очі і боязко промовляла:

— Ой, рятуй нас Пресвятая Діво!

Русява попівна Серафима Сергієвна, невеличка і струнка зі строгими рисами ~~на~~ обличчя, з карими серйозними очима і повільними рухами голови і рук, — оповідала ад'ютантові про штаб 37-го радянського полку, який часово замешкував у них тиждень позад.

..... — Командант полку, ад'ютант і звязковий старшина складали вражіння інтелігентних людей, — говорила вона і так, що в тембрі її голосу Равич-Лантушенко відчував якісь трагічні нотки. — Траплялося нам розмовляти на теми літературні, політичні, життєві, і після кождої розмови я впевнялася, що маю справу з большовиками людя-

ними, чулими, сердешними... Уявіть собі...— нервує вона і складує хрестом руки на грудях.— Одної ночи червона розвідка застукала десь молодого хорунжого української армії на прізвище Капустян. Я з матусею поралися на кухні, коли це двері-рип, і три червоноармейця влізли до хати, тримаючи на шкіряній поводі Петлюрівського старшину. Ми-у плач... забігали по хаті, як ті руді щури: шукали для хорунжого якогось порятунку. Однак старшини нас заспокоїли: напоїли хорунжого чайком, почастували дзабричною цигаркою, обійшлися, як належить джентельменам. Глибокої ночи перед світанком, коли наша родина спала, ад'ютант, звязковий і два червоноармейця з розвідочної команди вивели хорунжого на огороди і порубали іржавими затупленими шаблями. Наш Пилип бачив, як вони рубали. Рубали невдало, з перервами, певно не посідали для цього ні хисту ні досвіду, рубали щось 10-15 хвилин... Я не розумію... не розумію дісгармонії, яка опанувала душу людини,— скаржилася вона і стискувала так болісно свої руки, що хрустіли палюхи.— Як тут зрозуміти: з одної сторони — культура, прогрес, ідеї, що бренять в людині струнами жертвеної любови, почуття братерської єдности, етичних і гуманних з'обовязань; з другої — звірина жорстокість, холодний егоїзм, хижацтво, вандалізм... Природа зле пошуткувала над людиною, накресливши на скрижалях його душі почуття Христа і Антихриста.

Ад'ютант покопався у себе в кишені, знайшов цигарку, запалив і, трохи щось помисливши, сказав:

— Я виключаю большовиків з теми моєї відповіді ~~большовиків~~, як шкідливий наріст на життєвому нерві державного добробуту. Я так мислю: трагедія наша полягає в тому, що від нас назавше заховані мета і цілі кождого організованого життя. Природа поставила нас перед сумним фактом, помістивши в нашій душевній скриньці дві ідеї — добра і зла, з'обовязавши їх станом безконечної війни. Всі зусилля людства скеровані на визволення першої ідеї від постійної загрози з боку другої. Про остаточне знищення другої і розмови не може бути, і стан проголошеної природою боротьби ми приймаємо на сьогодні за мету нашого існування. На мою думку — одні науки можуть тішити себе, що слово „війна" не буде згадуватись на сторінках майбутньої історії людства. Війна має давність, яку має людство; вона забезпечена і тим майбутнім, яким забезпечена ~~для людства~~ природою людство. А там, де війна, там завше знайдуть право голоса і жорстокість, і хижацтво, і егоїзм, і вандализм...

Раптом розмова за столом обірвалася. На салю увійшов командант охоронної сотні хорунжий Масловець. Був він невеличкий на зріст, незграбний, з великою квадратовою головою і пестракуватим обличчям, витрішкуватий і кирпатий. Він зупинився на три кроки від

столу і по-військовому відрапортував полковникові Драбині, що сотня перебуває в порядку і розташована по службах на подвіррі священика.
Хорунжого запросили до столу.
Пан отець занепокоївся: пригадав, що у повітці, де отаборилися козаки, ночують пекинські качки і кохинхини; побоювався, що спокусливе для козаків сусідство зможе порушити цифрову гармонію його господарки.

— Так, так, пане-отче... У світовій війні дроти відбули ролю давніх фортець, — вдруге потвердив Драбина, спіймавши замислений погляд священика, який він зрозумів, як акт недовірря до своїх слів.

— Занесла сьогодні тебе сатана до моєї хати та ще з дурною фортифікацією, — подумав священик і, позирнувши злісно на натхненого докладчика, вічливо сказав:

— Даруйте мені пане полковнику, що зупиню вас на цікавій розмові... Мусю на хвилину відлучитися на подвірря забачити, чи підсипав Пилип коням січки. Він у мене недбайливий.

За хвилину священик повернувся з квасною і незадоволеною миною на обличчі: не долічив одної пекинської качки і двох кохинхинів.

— Дурниця, знайдуться, — подав надію Драбина, палаючи нетерпінням продовжити цікаву розмову. — Тепер я попрошу вашої уваги до серйозних ментів — самих методів фортифікаційної війни, — урочисто упередив ~~Драбина~~ він священика.

Священик скрипнув зубами, скорботно і голосно зітхнув і, спіймавши себе на досить одвертім невічливім

вчинкові, в'ївся очима в полковника з виразом глибокої уваги.

Хорунжий Масловець тримав в руці шклянку з гербатою і прислухався до Серафими Сергієвни, яка порушила перед ад'ютантом цікаву тему - чи має українська армія своїх героїв?

Ад'ютант відкинув мрійно свою голову на спинку креселка, строго поглянув на канарика, вирінав на голові чуба і тоном професора сказав:

— Розвиток військової техники і пересунення ініціятиви провадження боя з рук одиниці на руки людської маси, нині виключають ті обставини, що колись були сприятливі для виявлення героїчних чинів... Білий кінь і рапіра в руках героя, що на коні, можливі нині хіба на театральній сцені...

— Не кажіть так, - зауважила попадя і здвигнула поневірено плечима. — Ви не знаєте нашого Пилипа. Дарма, що у війську не служив, а такий герой, такий бойовий,... - набожно пригорнула вона до серця руки: - Того дня, коли червоні порубали хорунжого Капустяна, він стрінув команданта полку і каже йому: - Ех, витатарва! Навіщо ви порубали православного воїна? Почекайте трохи, прийде на вас кара. - Командант розгнівався і загрожує: - Мовчи бацила, а то канчуками почухаємо тебе, де належить. - Пилип не злякався, ще гірше йому дорікає. Командант гукнув червоноармейців, і бідному Пилипу таки прийшлося проковтнути десять канчуків. Ну, скажіть щиро, хібо не герой наш Пилип?

Ад'ютант посміхнувся і з ~~манерою~~ виглядом

самопожертви своїм переконанням відповів: – Безперечно герой...

– Я посідаю факти до ствердження, що наша визвольна боротьба вкрила українські степи шляхетними тілами сотень наших героїв, – забрав слово підполковник Мельник. – Однак ми не маємо жидівської вдачи, щоб достойно реклямувати своїх героїв. Ми – тюхтії, ледарі на перо. Незабутні чини наших героїв вивітрюються з нашої памяти протягом трьох днів... Сотник Равич-Лантушенко помиляється. Розвиток технічної сили у війську потребує від вояка великого напруження нервів і тої безмірної жертвености життям, яку ви прозиваєте героїзмом...

– Ви годитесь зі словами полковника? – запитала Серафима Сергієвна хорунжого, спостерігши, що він лишився на самоті, і намагаючись втягнути його до спільної розмови.

Хорунжий зніяковів, почервонів, засмикався, витягнув було руку ~~до~~ за шклянки з гербатою, що відпочивала на столі, але ж не розмірив розмаху ~~руки~~, і шклянка покотилася в обійми ад'ютанта. Гербата пирснула повздовж стола на взірець японського веєра. Дами настрашено зойкнули і тривожно перенеслися на другий кінець столу.

Коли всполошена авдиторія вгамувалася, хорунжий сказав:

– Я – людина зі села, малоосвічена і немаю чого сказати путящого... Чув колись в школі про героя Олександра Македонського... Підчас світової війни читав про героя Крючкова Кузьму. Кузьма Крючков, писали, вісім німців на списа нанизав і німецького ескадрона сам потрощив... Про наших героїв не чув і не читав, бо, правду мо-

вити, своєї газети не маємо

... — Атака на дротяні застави вимагає попереднє серйозної гарматної підготовки, — повчав Драбина вже отетеревенілого священика, тримаючи його для певности за полу широкої ряси.

— Велика Артемида Єфеська! ото попався! Варвара Великомучениця і ти, Іове Многострадальний визвольте мене від такої напасти! — благав на дулці настоятель, ~~який~~ вибивав~~ся~~ючись зі сил і вишукуючи причини до утечи.

— Тато! Запроси гостей на преферансик... А ми тимчасом з мамою вечерю наладнаємо, — порадила Серафима Сергієвна, спіймавши на обличчі пана-отця німі страждання.

— Прошу, прошу! Я давно наміряв-ся просити, — зірвався, як той вихор на шляху, священик з креселка. — Велика Артемида Єфеська!

Він метнувся до сусідньої кімнати, викотив ломберного столика, знайшов карти, щіточки і, заломивши на боках руки бубликом, попросив гостей до карт, упередивши:

— Давно я не брав в руки карт... Прошу вашої ласки не карати мене дуже.

Старшини перейшли до ломберного столику...

Хорунжий безпорадно обвів навколо очима і теж піднявся на ноги, однак посковзнувся і перекинув креселко до гори ногами. Зніяковів, почервонів і сказав:

— Обійду подвірря і подивлюсь, що пороблять козаки...

На кухні священика було задушно і людно. Повздовж стін, що були помережані чорними островками сажи, сиділа на вузеньких довгастих лавках сотенна шляхта: бунчужний Тягнирядно, кантернармус Кравець, перший чотовий Вишня і другий - Кучма. Поруч дверей сидів на скрипці з підборошна, підобгавши під себе ноги, церковний сторож Пилип Жученко, пихкав з гуцульської люльки і оповідав про штаб червоного полка, що помилив йому память ~~про який~~ яка ще не ~~зійшла~~ загоїлася на його ~~власній~~ шкірі.

- Закону нема такого, щоб церковного чоловіка бити, - скаржився він, тримаючись рукою за місця, на яких почуляли канчуки. - Коли бити, то треба з понятієм, а не так, скільки знайдеться сили. Теж винайшлися судді, бодай вас за печінку взяло!..

Блимала надтова лямпочка, і широкі тіні вилазили з під лавок і миготіли на стінках висунутими язиками.

З конференц-салі внесли самовара і посуду, і Серафима Сергієвна запросила гостей до столу. З надвору увійшов хорунжий Масловець, тримаючи під рукою теку з похідною канцелярією. Він мовчки роздягнувся, примостився край столу, розпакував свою канцелярію і почав складати листа матері. Ранком від'їжав на Херсонщину відомий повстанець Трофименко і обіцяв завезти його листа до родини.

„Люба матуся! - писав він, напружуючи свої короткозорі очі у млявому світлі надтової лямпочки: - Дякувати Богові, я почуваю себе добре і ніякої нужди не маю. Начальство у мене добро-

„ зичливе і працю мою шанує. Минуло-
„ го тижня оглядав нас в Мурованих
„ Кирилівцях Головний С. В. Петлю-
„ ра. Казав, що скоро наша армія
„ повернеться до Київа...

Хорунжий замислився...

Пилип Жученко, який зараз сидів на покутях, частував людей гербатою і оповідав про Котюжанського поміщика Волховського:

— Правдивий був пан, щой казати. Таких панів не було і не буде, — запевняв він, смакуючи гербату і гуляючи очима по сволоку стелі, на якому стирчали на кілочках величезні гарбузи. — Траплялося, що вони жартували з нашими селянами, алеж з любовію, без біди... Одного дня, у літку, почухрали рибалки на панський ставок потрусити свої ятіри. Милость була пана до тих рибалок Гнатюка, Прядки, Попика і Калюжного, то дозволив він ловити їм рибку на панському ставочку. Повлазили вони у воду... Витягнув Гнатюк свій ятір, позирнув у нього, і з приємного дива у воді затанчив: ~~Подумав він так про себе: хай ятір у воді по~~ спіймав йому ятір пляшку царської закоркованої горівки. Подумав він так про себе: хай ятір у воді побуде; почекаю, коли товариші до хати повернуться, тоді знайду, що робити з горівкою. Витягнув Прядка свій ятір. Йому краще підвезло: спіймав йому ятір четвертину царської горівки. Відомо всім на селі, що Прядка без горівки було спати не ляже. Як забачив він горівку, затрусився і подумав: — почекаю на товаришів, хай тільки з води повилазять, а там я знайду, як горівку непомітно до хати пере-

нести. Попик знайшов дві пляшки, Калюжний - півпляшки... Стоять вони у воді годину, другу, нудьгують і з пересердя іден другому чортів зичать. Стоять вони і не помічають, як в очереті пан Волховський пришикувалися, на рибалок поглядають, регочуться і від сміху аж за боки хопаються. Гнатюку першому остогидло у воді стояти. Запитує він Прядку: - Чого це ви, куме, не вилазите? - Той відповідає йому: - Немаю як вилазити: корінці за ніч в ятір вроолися, і сущая біда мені - хоча візьми і покинь ятір. Мені инша сторона... то ви, куме, чого не вилазите? - А чого мені вилазити, - відповідає йому Прядка. - Що мені робити на тому березі... А тут і затишок, і холодок, і від води велика втіха: рибка на дні пасеться, жабки ніжками дригають. Така насолода, що бери і ночуй у воді.

Стоять вони у воді і словами перекидуються. Коли це з очеретів вилазять пан, в руках рушницю тримають і строго їм наказують: - Вилазте мені зараз з води! Бачите, що наміряюсь стріляти по вас!.. Рибалки вже раніш наукумали, що слово пана з ділом не розходилося. Вони, мерщий, з води... забули навіть позодягатися. Нагими по селу вибрикують, алеж кождий в руці горівку тримає... Наш пан-отець пізніш проповідь виголосили проти піяцтва...

- Суєверіє від вас чую, - зауважив чотовий Кучма: - Від панів Український нарід багато лиха зазнав. Нема чого їх добром згадувати...

„Гнідого Цигана продайте, - продовжував писати хорунжий,

„ захлопотаний справами далекої госпо-
„ дарки: – Лишіть одного вороного: в зимі
„ тяжко буде прогудувати двох коней.
„ Толоку, що на Дробязчиному хуторі
„ з'орайте, тільки неглибоко, примірно
„ на долоню. Як побачите Галю Сален-
„ кову, скажіть їй, що її хрестика я
„ завше тримаю на грудях. Перека-
„ жіть, хай вона не забуває слів, що
„ були сказані між нами, підчас
„ останього нашого побачення.

Масловець знову замислився, копаючись у своєї памяти...

Пилип Жученко допив зі шклянки, подякував вояцтво за товариство, перейшов на свою скриньку, запалив люльку і, потягнувши з неї зі свистом і хрипом, сказав чотовому Кучмі:

– Що правда, то правда... зазнали багато ми лиха від панів, алеж відчули і добра чимало. Пан Волховський був для нас, як батько. Такого пана нині за золото не купити... Скликав він одного дня на панський двір поважного віку сивих людей. Вишикував їх по ранжиру, ніби військо якесь, і каже до них:

– Нема від вас для господарства жадної користи, і для своїх дітей ви-порожня скарбниця. Знайшов я для вас працю. Хто правдиво і знанням її виконає, подарую тому пару добрих пиркатих волів; хто не виконає, хай на себе нарікає-тому лазню на с--ці киями учиню.

Ріс на панському подвіррі берестак. Привязав пан до високої шляхи качура, виніс старовинну рушницю, штуцером прозивалася, і каже до них: – Хто поцілить з рушниці в качура – тому-моя нагорода; хто не поцілить – кара?

хай легенько шкнеться на тому світі дідусеві Яшному. Гоїда, який заздрісний був дідок... перший за рушницю ухопився. Кружляє нею скоком-боком, туди-сюди, начеб священик кадилом перед іконами. Дідусь Курочка, його сват, допомагає йому. Забіг попереду рушниці і настановляє Яшного.-.
- Мушку,- голосно керує він:- рівняйте на качура, а собачку вказовим палюхом надавіть... Почекайте,- каже він,- я вилізу на берестоk до качура: подивлюсь, чи приходиться на нього мушка. Виліз він сердешний на шляху, а Яшний тим часом візьми тай надави на ~~мушку~~ собачку. Добре, що рушниця була начинена горохом. Як пальнула вона, то луна ледве шиб не повидерала, ніби грім вдарив з неба... Весь горох пішов на свата Курочку. Кумедія була: пан регочуться, дідусь Яшний з переляку навколюшки бухнув і Богу молиться, а сват Курочка з високого берестка гепнувся і з болю вищить, немов жидівська коза на ярмарці... Хто посміявся, хто поплакав, а свати Яшний та Курочка таки направду воли одержали. Добрі були воли... Що там казати, втішний був пан...

„Коли застукалаби мене смерть
„на війні, хай Галя прийме па-
„ляницю від Петра Нагорно-
„го,- писав далі хорунжий Мас-
„ловець:- Вона подобається йо-
„му, і він господарство щасли-
„ве має. На випадок смерти
„моєї подайте часточку до Воз-
„несенської церкви: там кра-
„ще священик молиться. На
„поминках сорочки мої, катанку

„і чоботи подаруйте дядькові Никидору:
„він на господарстві мені допомагав...

Увійшла попадя, хутко поприбирала зі столу і сказала:

— Ти, Пилипе, краще ніж язика чесати, оберемок соломи принісби та по підлозі розкидавби. Може хто спати хоче.

— Соломка не зашкодить... натурально треба соломки внести, — погодився Пилип, алеж не рухав ні одним мускулом, щоб покинути скриньку.

Хорунжий Масловець покінчив писати, законвертував листа, скрутив з бакуну цигарку і запаливши запитав Пилипа:

— Чув я розмову вашу про пана Волховського. Кудиж він подівся?

Пилип стрибнув з високої скриньки на підлогу, визнаючи, що розмовляти зі старшиною не дозволено сидячи, почесав пятернею розкуйовдженого чуба і сказав:

— Большовики укоротили йому життя другого дня, як Капустяна порубали... Присікалися до нього, що він українською мовою розмовляє. Друга вина йому була, що в своїх хоромах відзнаки буржуйні тримав: старовинні запорожські рушниці, шаблі, хоругви якісь, полтрети гетьманів!.. Покликали його до штабу і кажуть: — Ти, такий-сякий, сицілиста Петлюру переховуєш! У похожденіє маєш білокісное, дворянське!.. В твоїх хоромах знайшли ми озброєння политичне... Пан Волховський їм відповідає: — Я не завинив перед вами тим, що від батьків своїх буржуйне охрещення прийняв. Петлюри я ніколи на очі не стрічав і не знаю,

який він на мастє. Відзнаки, що знайшли ви в хоромах, то від моїх прадідів памятка про військо Запорожське..

Вийшло, що не було йому вини. Тоді покликали вони нас, з десяток голоти, і запитують про карактер пана. Я кажу їм: – Пан-як пан... мали повожденіє, як святе письмо велить і панські закони дозволяли. Коли мастили кому пику, то з розумом, звичайно норовистим людям... Нашого брата покірного та тверезого не чіпали... Не послухали вони нашої ради... В ночи привели його до ставка і розстріляли...

Масловець підійшов до Пилипа і, запросивши його сідати, сказав:

– То робить вам честь, що ви боронили свого пана. Пан Волховський був наш чоловік, українець... Тілька наша Держава, ніхто инший, має вирішити справу з українськими поміщиками. Однак не справа чужих людей та ще ворогів чинити у нашій хаті суд і розправу. Хай Бог боронить українців провадити між собою акції якоїсь помсти. Ми мусимо ціпко триматися один другого, бути об'єднані силою жертвеної любови до Батьківщини та її незалежности...

Хорунжий з'одягнув кашкета і вийшов на подвірря...

Ніч була темна... На заході хмарилося і блимали зеленасто-рожеві зорниці, виблискуючи на крилах вітряків церковною позолотою. Зі степу подував вогкий вітрець і ширив запахи дощу і степу. На селі ще не спали: під тинами і плотом лунали дівочі співи, козачий регіт

на вулицях сновигали козаки, тримаючи на поводу коней: певно, напували...

— Пане хорунжий! Дозвольте сказати, — нечутно виріс перед ним козак, по військовому самотуючи йому в темряві: — Наша сотня коропчуків на ставку спіймала... Онисько Головатий посмажив... Козаки прохають вас на вечерю...

— Подякуйте від мене козаків, — промовив хорунжий, зворушений милим запрошенням чоти.

Він обійшов подвірря, перевірив вартових, позирнув на коней, чи нагодовані, на кулемети, чи упорядковані і, призначивши місце для збору сотні на випадок тривоги, вернувся до хати.

На кухні, вишикувавшись на вузеньких табуретках навколо перекинутого до гори ногами кадовба, сотенна адміністрація тримала в руках засмальцовані карти і грала у дильки. Пилип Жученко лежав горилиць на скриньці, підтягнувши колінки ніг на живіт, і співав жалісно і нудно, напівголоса:

— Горе мені, моя рідна мати
Жити за пяницею...

Масловець усміхнувся, примостився на ослончику ближче до столу і почав стежити за грою. Душа його була переповнена добрими почуттями, і він почував любовну приязнь і до козаків, і до начальства, і до гостинної сем'ї священика, і до Пилипа Жученка, який гупав по скриньці ногами і вищав на високих тенорових нотках:

— А як прийде зі корчми додому,
Мене молодує б'є...

— Добрі люди, милі люди... — подумав він і згадав Галю...

Галя, доня поважного на селі багатія Онудорія Кучеренка — русява, синеока, трохи кирпата, невеличка, метушна і балакуча — покінчила з ним в одному році двоклясову міністерську школу. Коли зі світової війни він повернувся до хати в ранзі підхорунжого, вона жартуючи сказала йому: — Рак — не рибина; підхорунжий не старшина... Як вийдеш на старшину, сватай мене... відказу не буде. Визвольна боротьба сталася йому за кращого свата: в ранзі хорунжого повернувся він до села у відпустку і сказав Галі: — На бажання твоє дістав я хорунжого... Галя зняла зі себе хрестика, поцілувала, зодягла на нього і запевнила: — Скінчиться війна, щасливо повернешся, твоя буду...

Масловець згадував, солодко посміхався, думав і тішився, що він, селянська дитина, достукався старшинської ранги, керує сотнею, користується довіррям начальства і провадить велику національну справу — відродження своєї Батьківщини.

— Колись, як вкриє мене сивина і зануздають мене старечі роки, — думав він: — буду згадувати перед своїми унуками про Петлюру, про свою розмову з ним, про цигарку, якою він почастував мене... Як кінчиться на добре війна, — мріяв він: треба буде неодмінно його попрохати, аби він подарував мені свою світлину з надписом: — Головний Отаман С. В. Петлюра — хорунжому Масловцеві на вічний спогад...

— Казав мені Йоська Лейба у Новій Ушиці на ярмарці, — обізвався

Жученко, припинивши співати і випростувавши ноги на підлогу: – Мають жиди чутку, що коли Директорія війну покінчить і Україну збудує, знову нашого брата в кріпаки запакують... Чи правду сказав Лейба?

– Дурницю він сказав, – розгнівався Масловець і почав пояснювати йому мету і ціль визвольного руху...

– Що, задоволені? Триньчика одержали, – тішився перемогою каптернармус, глузуючи зі свого vis-à-vis Тягнирядна. – Маєте... – дратував він, приставивши до носу руба дві долоні.

Раптом по шибах вікон пробіг вогневий струмок. Громовий розкат зірвав з призби пісок і запорошив вікна. Військові схопилися на ноги...

Вибухнув другий стріл, пролунав коротенько і за ставком замовк. На церковній площі затараторила кулеметна стрічка:

– Та-та-та-та...

На подвіррі заметушилися козаки...

– Пане Хорунжий! Большовики на селі! – тривожно вигукнув вартовий, шукаючи в присінках дверей...

– Я зі штабом вирушаю до першого куріня! Вашої сотні наказую зайняти церковну площу і затримати ворога до підходу резервів! – строго наказував бригадний, тримаючи в руках і розглядаючи військову мапу. – Розвідайте про ворожі сили і звяжіться негайно з першим куринем!...

– Пане Полковнику! Подані коні! упередив на порозі джура.

Полковник Драбина стиснув хорунжому руку і широким кроком вийшов з хати.

Хорунжий Масловець перекинув на плечі рушницю, перехрестився до ікон, попрощався і подякував священика і вийшов на подвірря.

Охорона сотня була вже вишикувана і чорніла в сутінях ночи, ніби подзарбований на чорне міський паркан.

– Рівняйсь! Позір! – зтиха пробубонів бунчужний.

– Чотові на місцях?

– Так, пане хорунжий, на місцях.

– Прошу призначити по два спритних козака від чоти. Підуть у розвідку, – наказав Масловець і, позирнувши лагідно на людей, додав: – Вільно! Дозволяю палити!

У темряві тяжко було розпізнати людей по обличчях. Зеленасто-рожеві сполохи, що розсипали на подвіррі ворожі гармати, зовсім сліпили очі, виблискуючи на гострiях багнетів кольоровими искрами.

Призначивши старшого і вирядивши людей у розвідку, Масловець наказав висунути кулемети поперед сотні і подав команду:

– Сотня праворуч! Кроком руш!

Немов з чорної пащи якогось казкового дракона, вилізла зі широких воріт сотня на вулицю і розтягнулася на взірець гармошки повздовж вулиці ройовими колонками.

Хорунжий Масловець манячив попереду сотні, високо заносячи ноги, ніби вулиця була висипана гострими камінцями; у хвості сотні поважно простував бунчужний Тяг нирядно.

Як звичайно на війні, сотня глитала зараз хвилини великого душевного напруження і гострих нервових

переживань. Кождому козакові уявлялося, що він стоїть, начеб прикутий, на місці і здивовано позирає, як полохливо посовується позад, пірнаючи у нічну ймлу, мовчазна вулиця зі своїми садками, хатами, огородами, колодязями, плотами.

Масловець широко веслував руками і бідкувався, що немає як розсипати лавою людей і міркував, як бути на випадок ворожого кулеметного обстрілу.

— Цікаво поставити зараз язикату Галю в сотні, — згадав і посміхнувся він на раптовій думці: — Послухати, що вона защебеталаби...

На розі другої вулиці, яка вилазила на церковну площу, сотня стрінула розвідку. Розвідка принесла відомости, що большовики згуртували на площі значні сили: піший курінь, кінну сотню, гарматну батарею і кулеметну команду. На думку розвідки — це були тільки резерви; головні сили певно наступали десь в напрямку курінів бригади. На високій дзвіниці ~~розвідка~~ вона спостерігла гарматного наглядача, який керував гарматним рухом. Про своє запілля ворог не подбав: жадної сторожи розвідка не стрінула...

Масловець зупинив сотню, кликнув бунчужного і чотових до себе і накреслив перед ними такий порядок бою: перша чота під керуванням хорунжого призначалася для чолового удару; друга і четверта чоти виходили на ворожі фланги; третя ~~чота~~ лишалася на місці в резерві; кулеметна команда підсилювала хорунжого.

Сотня ладналася до бою... Друга і четверта чоти нечутно пере-

лізли тини і полинули огородами на ворожі фланги; перша чота і кулеметна команда пересунулися ближче до площі і розсипалися лавою на триста кроків від ворога.

Було видко, як на площі манячили кінні постаті, сновигали повздовж церковної огорожи озброєні люди; з тачанок позирали на хорунжого тупорилі кулемети; побік них чорніли гармати.

На високій дзвіниці голосно і пронизливо, ніби пугач на степовій могилі, вищав наглядач:

— Трубка!... Прицел!

— Горласта малпа... певно з дячків походить, — зтиха сказав Масловець бунчужному.

— Занесло його, сатану, під саме небо... До святих горниться. Хай трохи почекає: ми полекшемо йому подорож, — відповів уїдливо бунчужний, стежуючи пильно за рухом на площі.

Вибухали гармати... Вогневі колонки зривалися з гарматної пащі, підносилися до гори і кропили небо ~~і кропили небо~~ рожево-перластою крупою. За селом на берегах байдужного степу миготіли зарниці... В гущавині жита вигравали на флейточках перепелиці і запрошували на вечерю:

— Буде ром... буде ром...

— Добре було би побити сьогодні большовиків, — подумав Масловець: — Завтра козаки відпочили би і в лазні помилися б...

Від бригадного надійшов звязок: козаки були занепокоєні і охвильовані.

— На нашому фронті — зле, — казали вони: — Большовики намагаються охопити наші фланги. Дуже дошкуляють

гармати... Бригадний вам наказує негайно заатакувати резерви і припинити працю гармат.

— Легко сказати — заатакувати, — незадоволено гримнув бунчужний: — Бачите на площі, яка сила їх ворушиться; насипало їх, начеб комашні в Дніпровських верболозах.

— Немає про що говорити... Наказ треба виконати, — строго зауважив Масловець бунчужному. — Не забувайте, що ми на війні: розмовляти про небезпеку не приходиться.

Хорунжий поглянув позад себе, спіймав на очі чотового і поманив його до себе.

— Перекажіть кулеметній команді, — наказав він: — Най відчинить вогонь...

Раптом на церковній площі большовики чомусь забігали. З нічної прірви виплигнула на площу кінна червона розвідка і на рисях ринулася у вуличку, на якій Масловець шикувався до бою.

— Прямо по кінноті густо — вогонь! рикнув несамовито Масловець, немов запозичив голосу у великого лісового звіря.

— Та-та-та... — застукали поблизу за тином сотенні кулемети.

— Слава!... — урочисто вибухнуло на ворожих флангах і понеслося по сонних вулицях бурхливою весняною водою.

— До атаки вперед — курок! — вигукнув Масловець і, стиснувши в руках рушницю понісся попереду чоти на церковну площу. Якась могутня рвучка хвиля несла його на своєї гриві до церковної брами, зливаючи попереду себе і людей і

коней.

Навколо гармат, що замовкли і шикувалися до утечи, шумувала завирюха, в якій не можна була нічого зрозуміти.

— Бросай орудія і реж постромкі, лєше! — лементував розпачливо на коні червоний командант, вимахуючи над головою шаблюкою.

Тачанки встигли було викотиться на середину площи, алеж сотенні кулемети поранили коней, і кулеметчики примушені були, шукаючи порятунку, залізти під тачанки.

— Товаріщі не стреляйте, сдайся! — благали вони під тачанками, закопуючи свої голови в землю.

На високій дзвіниці настрашений наглядач затарабанив у великого дзвона, на взірець трівоги, якою скликають на пожежу...

Світало... Золота хмарка на сході купалася в рожевій імлі степового тумана...

Гунчужний і чотові лічили полонених і заносили їх до регістраційних списків.

Зі штабу бригади надійшла санитарна команда, підбирала ранених і переносила на подвірря священика. Забитих скидували, немов снопи, на кулеметні тачанки і перевозили на цвинтар.

Каптенармус Кравець шукав хорунжого Масловця. Знайшов і ледве його пізнав. Лежав він під церковною брамою поруч високого огрядного червоноармейця. Обличча його було потовчене і вкрите чорними синцями: певно товклися по ньому підчас бою. Праве око було було видавлене; воно

витекло і зорилося на берегах повік коралями присохлої крови. У правій руці він міцно тримав рушницю; ліва лежала на грудях, на глибокій страшній рані...

Починався день... На рожевих плечах золотої жмарки викотилося з-за горбка степове сонце і запорошило золотою курявою і церковну баню, і хрест на бані, і шиби, і обличчя козаків, і всю площу. В степу на трясовині затужили чайки, заголосили кулички; в гущавині очерету забубонів бугай, засичали селезні. На вулицях лязкотіли батоги, бігали чередники, ревіла худоба, сновигали з відрами молодиці, скрипіли вози, іржали коні...

Охоронна сотня була вишикувана і чекала на команду: мала покинути церковну площу. Раптом на площу вибігли верхи на конях полковник Драбина, підполковник Мельник і сотник Равич-Лантушенко.

— Честь і велика вам слава, Залізні! — весело привітався зі сотнею бригадний, приклавши по-військовому руку до козирки: — Колиб не допомога ваша, бригада зазналаби багато лиха! Ще раз спасибі!

— Слава Україні, слава! — радісно відповіла сотня.

Ад'ютант усміхнувся до сотні, злегенька почесав острогами коня, виправив плечи, весело позирнув на сонечко і сказав підполковникові Мельнику:

— Ех, як весело жити на світі Божому!

За дротами.

Начальник української Станиці бувший генерал Кучугура-Сосновський чемно вислухав від коменданта Станиці вечірній звіт і, позирнувши в записну книжечку, сказав:

— На керовника робітничої сотні я призначаю бунчужного Крамаренка. Прошу його повідомити.

Він, пане генерале, малограмотний, — вічливо упередив комендант.

— То добре, що він малограмотний. Від письменних людей я не маю душевного спокію: тим і промишляють, що складають на мене доноси.

Другого дня бунчужний Крамаренко виконував покладені на нього обовязки.

На передодні в Станиці бушовала хуртовина. Розійшлася і розгулялася немов у далекій тундрі: плигала на вікна, розбивала шиби і гасила світло, нишпорила в димарях, хопала в обійми чугуні юшки і несамовито дзвонила на них сніговим порохом. Чорні хмари обсадили Станицю з півночи, розчетрили свої снігові пазухи і витрюсювали з них на бараки сухий

і колючий сніг. На ранок хуртовина затихла, вкривши Станицю сніговими заметами, під якими поховала доріжки і тропки.

Великих зусиль прикладали козаки робітничої сотні, щоб звільнити шляхи від снігу. Сухий сніг не тримався на лопатах, совгався з них і розсипався в повітрі на молочно срібний порох, що засипав очі і залазив за комірець кожуха.

Доглядав за козаками бунчужний Крамаренко.

Коли була прочищена доріжка від канцелярії Станиці до брами, з-за рога барака вийшов ставний козак, зодягнутий в чорний черкеський чекмень, підперезаний вузенькими ремінцем, у волохату кавказську бурку і високу чорну баранячу шапку.

Бунчужний Крамаренко покинув сотню і полинув скорим кроком назустріч ставного козака.

— Це - не робота князь, - зауважив він строго. — На перший раз я тільки упереджую...

Ставний козак зміряв його з ніг до голови гордим поглядом, випростував з під бурки праву руку і, вдаривши нею по грудях, сердито відповів:

— Князь Курашвілі тебе слюхам!

— Прошу не базікати і не відбирати зайвого часу! - гримнув бунчужний, зупинившись від князя на пристойній віддалі.

— Ще раз слюхам! - витягнувся по-військовому Курашвілі. В голосі його забреніли нотки, якими оперує в гніві потрівожений звір.

— Не дуже, не дуже... Я тебе погримаю!

– Слюхаєм! – вибухнув князь громовим розкатом і так вельми копнув по снігу ногою, що і він і бунчужний на хвилину зникли з очей у сніговій імлі повставшого курява. Коли імла розсіялася, бунчужного поблизу князя вже не було: він стояв на брамі коло сторожової буди з лопатою і мітлою в руках і вичікував князя...

Висунувши наперед голову, як це роблять гусаки, коли стежать молодих гусенят, князь скрутив дулю і, викинувши її наперед на витягнуту руку на адресі бунчужного, злісно алеж втиха промовив:

– На, кушай... Ішак!

Мовчки і гордо підійшов до буди, похмуро перебрав від бунчужного мітлу і лопату і мовчки приступив до праці.

.... О дванацятій годині бунчужний оголосив перерву на обід. Князь покинув на снігу свою мітлу і лопату і, костеніючи від холоду, ринувся похапцем до сепаратки ч 22, в якій замешкував з ласки трьох її господарів: сотника Мазепинського полку Римаренка, поручника з бронепотягу „Січ" Недайкаши і адміністративного сотника Головного Штабу Гуленка-Гулого.

Високий, сухорлявий, русявий, горбоносий, з гострою-клинком-борідкою сотник Римаренко своїм виглядом нагадував Дон-Кихота, якого подають сучасні ілюстрації. Був він людиною волевої вдачі і вважав, що складні життєві питання розвязуються виключно примусом і строгими правилами громадської дісциплини і порядку.

Присадкуватий, широкий в поясниці, на грубих кривих ногах, чорнявий, з добрими веселими очима-поручник Нецайкаша тримався поглядів письменника графа Л. Н. Толстого: не сперечався зі злом і вважав культурні досягнення за шкідливі прилиги ситих людей.

Стрункий, вродливий, завше поголений з постійним іронічним усьміхом на тоненьких губах - сотник Гуленко-Гулий був переконаний, що подіями людського життя керує сліпа механічна сила, яка назавше позбавлена мети і цілі.

Сепаратка ч 22 мала прикмети печери доісторичної доби, в яких колись замешкували люди. Мирша-ві її стінки були вкриті мохом і цвіллю і в ясні дні нагадували своїми кольорами татарські килими, з під дірчатого даху завше капала на цементову підлогу брудна вода; вікна не мали шиб і були позатикані соломою і ганчірями.

- Вахтини хайржен, князю Телавії, Сигнезії і всій Кахетії! Дуже і дуже радий тебе бачити! - радісно стрінув Римаренко князя, зіскочивши з ліжка, на якому рятував себе від холоду, ховаючись під паперовою ковдрою. - Що новенького чути, князь?

- Нічого не чув... Бачив, як зі стації Скальмержиці на Схід повезли гармати, - відповів княз, роздягнувшись і примостившись на куценького ослончика.

- Знай князь, що в повітрі смердить війною. Час, час... треба лагодитись до походу, - замітушився сотник, немов направду одер-

жав бойового наказу.
Князь почав було скаржитись на бунчужного Крамаренка...
— Князь, обід роздають! — простежив у вікно і попередив князя Гуленко-Гулий, який тримав на собі ковдру на взірець римскої тоги.
Князь накинув на себе бурку, охопив у руки величезну бляшану миску і зі скорістю тропичного гурагану винісся зі сепаратки до станичної кухні
— На сьогодні капуста з горохом! — незадоволено вигукнув він, повернувшись з кухні і балансуючи з мискою по хаті.
— Дійсно трагедія, — поскаржився сотник Римаренко: — На старості прийшлося відживлятися якоюсь бурдою... Нічого, маємо терпець! Колись доберемось до вас! — загрожував він ложкою на схід сонця. — Час вже довідатись, що-то за штукенція — колективи і комбеди.
— Коли ви намагаєтесь улаштувати побачення з колективами засобами збройної сили, то з проєктом цім ви трохи спізнилися, — зауважив поручник Недайкаша, підперезаний в поясниці сінником і подушкою: — Треба слідкувати за пресою. З далекого Заходу насовується і ширится могутня хвиля братерської любови і жертвености. Тільки вона і ніхто більше винесе нас на Україну в обійми наших покривджених братів.
— Не вірю вам і тому, — здвигнув поневірено плечима Римаренко: — що на могильній плиті, під якою похований ваш Толстой, розум-

ні люди накреслили одне слово — „Никчемність."

Гуленко-Гулий мовчав і скептично посміхався

— Про що ходить? — нарешті запитав він, накривши миску рукою, аби князь, який мав доброго смаку, не скористався на час розмови колег. — Безперечно, такий випадок, який перенесе нас на Україну, може трапитись, однак, я гадаю, не логічно висвітлювати його мотивами чи-то військового чи-то етичного порядку.

Між старшинами завязалася жвава діскусія, в який голос Римаренка згучав і бренів на взірець лейтмотива в операх Вагнера.

Князь не брав участи в розмові. Спіймавши, що перерва на обід скінчилася, він з'одягнувся і вийшов зі сепаратки.

Сутеніло і трусив платівистий мокрий сніг, коли князь Курашвілі, покинувши працю, вернувся до сепаратки.

Скинувши мовчки зі себе шапку і бурку, він скрутив дулю і висунувши її на північ в напрямку сторожової буди злісно вигукнув:

— На, кушай... Ішак!

Старшини здивовано приглядалися до князя.

— Прошу, — висмикнув він з-за пазухи пляшку з горівкою і гучно грюкнув нею по вузенькому столику.

— Бунчужний сьогодні допік, то я з пересердя на пляшці полистився, — поскаржився він на Крамаренка.

Коментарії були зайві, і зворушені щасливою пригодою, старшини

обліпили пляшку, немов мухи посудину з цукром.

Випили по одній, по другій, і коли наляли по останній чарці, князь чуло, намруживши солодко очі, сказав:

– Коли повертався до хати, бачив потяг з гарматами... повезли на Схід. У повітрі смердить війною.

– Безперечно смердить, – занепокоївся Римаренко, для якого в слові „війна" крилася та магічна сила, яка для військового коня захована в сигналі полкової труби. – Європа мусить оголосити большовикам війну, інакше вона буде не в стані залікувати свої рани, розятрені порушенням економічної рівноваги. О, де ви, мої Мазепинці! – заметушився він, немов збираючись шикувати сотню до походу.

Бойові рухи Римаренка защемили душу князя гострим жалем.

Князь згадав свій духан, що помішив у Києві на Прорізній вулиці; згадав сумні останні дні свого перебування в Києві; згадав день, коли большовики вступили в Київ, і він примушений був тікати під захист української армії... все згадав, – і німа пекуча злість вибухнула йому в душі пожежою помсти.

Нестримане бажання повернути духан, палкий темперамент і зайва чарка перетворили йому мрії в дійсність і наблизили події... Князь бачив себе в Києві, трощив большовиків і звільняв духан від ворожої опіки.

– Кажи-говори, де бурдюки з Цимлянським? де Кахетинське? де чуреки? де патла? шашлик? – провадив він строгий допит, тримаючи одною рукою за комірець червоного,

другою грюкаючи по столі.

— Князь! Збожеволів ти чи що! Подивись, огирки потовк! — схопилися старшини на ноги, щоб рятувати огирки.

Князь схаменувся і почув себе ніяково: вийшов з-за столу, розшукав ослончика і, примостившись верхи на ньому, замислено чухав потилицю

Гуленко-Гулий, як завше, сидів мовчки, зі скептичним усміхом на вустах. Помітивши, що старшини позіхають і приязно позирають на ліжка, він сказав:

— Досвід історії оперує в нашій справі сумними фактами. Кожна еміграція, яка покинула рідні лани і опинилася на тортурах поневоленого життя, тратить свою активність і творчий розмах в праці. Для неї лишається одно: або розчинитися в масі чужої нації, або поволі вимерти, як отто гинуть зубри на Біловіжжі...

— Я мало вас розумію... ви про що? — гнівно кліпнув очима Римаренко.

— Я подаю корективи до ваших маневрів на Київ, — спокійно відповів Гулий: — Я тої думки, що коли визволення України відбудеться, то напевно без нашої участи...

— Правдивіш, без вашої участи, — виправив Римаренко: — Однак я не погоджуюсь з вами: по перше, не історія творить події, а навпаки; по друге, за вашими словами про еміграцію криється недобра сила; сила, що намагається загасити на серці нашому лямпаду довіря до себе, до наших вождів, до нашої праці і май-

бутніх перспектив... Чуєш князь? Сотник Гуленко-Гулий підкопується під твій духан!

Князь Курашвілі мало що зрозумів з балаканини старшин, алеж упередження Римаренка прийняв за чисту монету. Вважаючи Гуленка за недобру людину, що чинить перешкоди до повернення духана, він, розюшений і сердитий, зірвався з ослінчика і плигнув на Гулого.

— Не кажи, не говори так! Поверни мені духан! поверни Кизлярське! поверни чибуреки! — вигукував він, рубаючи рукою повітря.

Зі сусідньої сепаратки жіночи руки забарабанили в дощану перегородку і сиплий басковий контральто зауважив:

— Чи скоро ви, нещасні пяниці, полягаєте спати? Чи мені коменданта покликати, аби він язика вам укоротив.

— Прелесная жено! — підкотився до перегородки настрашений стуком поручник Недайкаша: — Нацей раз просимо дарувати нашу вольність... Припиняємо балаканину...

Сотник Римаренко замислено позирнув на перегородку, на князя, на Недайкашу і, наблизившись щільно до Гуленка-Гулого, сказав зтиха:

— Колись юнаком стоявся на березі Чорного моря і розважався кольоровими вітрилами на човнах, що шугали на морі далеко від берега. Червоні, сині, зелені, жовті, оранжові, — під проміннями вечірнього сонця вони творили дивну кольорову гаму. А

коли вони пристали до берега, я забачив на щоглах замісць вітрил брудні, невдало подфарбовані ганчірря. Наша праця, наші зусилля, що скеровані на визволення Батьківщини, в наших очах - брудні ганчірря. Однак пролетять роки, і наша праця в історичній перспективі набуде для наших нащадків ефекта кольорової гами.

Можливо, що ми вимираємо на чужині, як оті зубри; можливо і те, що наша еміграція мусить розчинитися в настої чужої нації, алеж змагання і зусилля наші не загинуть: ними буде добре угноєний грунт боротьби, і треба сподіватися щасливого врожаю.

- Коли ви розцінюєте себе на міру супердосфата, то инша справа... справа переконань і мети життя, - зтиха промовив Гуленко - Гулий і замовк.

- Моя мета на сьогодні, як найскорше дістатися Київа, а князя - напевно Кахетії... Чи так князь? - позирнув Римаренко на князя.

- О, Кахетія! - солодко зітхнув князь і молитовно склав на грудях руки.

Душа його, переповнена ароматами гірських трав, музикою неспокійного Терека і ласками підтропичного сонця, не стримала піднесеного настрою і перелялася через края журливими нотками натаненої пісні.

- Як у нас, де-Кавказ,
Де Казбек і Дар'ял,
Жив Ількас, грізний князь...
Мав булат і кінджал,

- зіскочивши з ліжка, заспівав він ~~князь~~

голосом, що нагадував черкеську зурну.

— Булат-мій брат...

- підтримав князя мнягкий жіночий контральто поручника Недайкаши, розсипавшись по хаті срібними плаксивими бубончиками.

— Булат-мій брат...

- не стримався і приєднався до нихгустий і соковитий бас Римаренка, відгукнувшись глухим дзвоном на порожній пляшці, бляшаній мисці, на побитіх шибах вузенького вікна, на посуді.

— Булат-мій брат,
Кінджал-мій син,
Товариш мій -
Черкеський кінь -

- урочисто згадували емігранти бойове завзяття черкесів.

Князь перебував в стані сильного душевного зворушення. Він палав очима і трясся, немов в пропасниці.

— Як у нас, де Кавказ,
Там, де Терек шумить,
Занедужав Ількас
І мечем не бренить,

- намруживши очі і веслуючи руками в повітрі, гудів ~~князь~~ він черкеською зурною.

— Війна - то ціль
Моїх зусиль.
Завзятий бій -
Великдень мій,

- лунала в хаті пісня...

— Боже, яка на мене кара! Понапивалися безсоромні пяниці і бешкетують! - знову затарабанили в дощану перегородку жіночи ручки.

— Сладчайшая жено! - розсипався дрібним бісиком поручник Недай-

каша: — Заприсягаюся образом святия Варвари Великомучениці, що зараз ми лягаємо спати.

Українська Станиця збудована на місці зліквідованого обозу інтернованих вояків української армії.

Тисяча вояків, яка не мала куди подітися, започаткувала життя Станиці з певною надією на скорий поворот до Батьківщини.

Минали роки... Надія поволі згасала, однак пекучий смуток по кинутій Країні жевріів і ширився і верствував на душі німі страждання поневоленого життя. Можливо, що то він покликав вояцтво до жертвеної праці, яка перетворила Станицю на взірець українського села. Були розведені вишневі садки, розбиті огороди з маками і соняшниками, викопані криниці; сепаратки були перелицовані і причепурені під полтавську світлицю.

Страшна і родюча в людині ота сила — душевна спадщина, що складається на руки молодшого покоління дідами і батьками. Вросла она в людині міцно, ціпкими корінням, переховуючи в глибоких закутках душі форми життя, побут, звичаї, повірря. На чужині, в сумних обставинах емігрантського життя розчепірила душа свої закутки і вийшла з них спадщина, шукаючи для себе зовнішних реальних форм... Так повстала в Станиці церква на честь святої Покрови, гімназія, школи

театр, клюби, дитячий садок...
І гімназія, і школи, і театр своїм зовнішнім виглядом нагадували доісторичні свайні будови - а внутрішнім - катакомби перших християн, однак вояцтво тішилося: вони творили ілюзію нормального і правдивого національного життя.

В дні свят церковний сторож сторож Авраам Данилович Галета, запрошуючи парадіян до церкви, дзвонив у рельси, що були надвішені на дротяному шнурі при вступі до церкви. Був він ніабиякий маестро, і під його спритною рукою рельси, наперекір свого призначення, гуділи так, як це належить правдивим дзвонам

У церкві, як і на всій території Станиці, панував військовий дух: парадіяне вишикувалися для молитви, відповідно ранги, набутого стажа і бувшого службового положення. Ближче до амвону становилися генерали, позаду - станична службова адміністрація, ще позаду - жінки і старшини, за ними - козаки і цивільні.

Князь Курашвілі завше молився до образа святого Іосафа Почаївського. Коли співали Херувимської, він пронизував святого хитрими очима і зтиха алеж строго його прохав:

- Прошу, дуже прошу тебе: поверни мені духан. Повернеш - і тобі буде добре і мені буде добре... не забуду.

Римаренко і Гуленко - Гулий

стояли в церкві, алеж не молилися: вважали церковну обрядність за шкідливий пережиток, зайвий в справах інтимного єднання душі з Богом. Проте в патетичний мент, коли священик, читаючи молитву за добробут еміграції, знижався на коліни і зворушено промовляв: – І не попусти Боже померти нам на чужині...– Римаренко, Гуленко-Гулий і князь падали, немов підрізані косою, на підлогу, журливо зітхали і набожно вторили слова священика:

– І не попусти Боже померти нам на чужині!

Над вечір на театральній або товариства вояків салі відбувалися вистави, концерти, академії, реферати, доклади, літературні дискусії.

Директор гімназії, високий кирпатий і лисий, з червоними обличчами, що нагадувало обличча грецького божка давна, закликав зі сцени до послуху, порядку і самовистарчальністи; місцеві поети, кубисти і футуристи, виголошували непохитні тези мистецтва і штуки, професор Правда-Куркуленко нарікав на засмічення рідної мови, представники церкви скаржилися на попониження релігійного почуття.

Військова авдиторія мала свій смак: цікавилася більше докладами на тему недавньої визвольної боротьби. Докладчики охоче йшли слухачам назустріч і зачитували свої спогади, в яких постать докладчика вилазила

на нерукотворений постамент і зорилася на далекі простори дивовежними прикметами національного героя.

Наслухавшись від них солодких слів по власній адресі і вернувшись пізньої ночи до сепаратки, сотник Римаренко казав:

– Можливо, що ми переживаємо героїчну добу; можливо і те, що героїчна література нині потрібна в цілях національного виховання нашої молоді, – однак в майбутнему наші нащадки будуть ламати голови... Подумайте тільки... наша армія була нащасливійшою: героїна герої верхи сидіє і героєм поганяв, і не знайшли вони кращого місця для визначення, як Станицю.

– Трагедія в тому, – міркував повчаюче Гуленко-Гулий: – що наша короткозора інтелегенція звязує причини подій з волевими прилюхами людини. Вона не добачає того, що на шахматній таблиці життя, людина-нікчемна дзигурка в руках непереможеного шахматиста – сліпої механичної сили, що порядкує світом

В дні будені населення Станиці провадила тяжку працю; зі світанку до вечера, без перерви і відпочинку, бідкуючись над працею, пролишляла на шматок хліба. То була невигідна непосильна праця, яка придумана була на чужині і до якої не звикла еміграція. Жіноцтво гадотувало, краяло, щило; чоловіки малювали, різали на кости

на дереві, гандлювали.

Над вечір засліплені, знесилені працею, зденервовані, з розпачливою душою, з прокльонами на долю, життя і дорожнечу, - вибігали вони на невеличку станичну площу провітритися і почесати язика.

Площа шумовала і бурлила людьми, немов море підчас раптової хуртовини. Люди сперечалися, сварилися, зачитували проєкти доносів на станичне начальство, інтригували, провадили безконечні пересуди і, наглитавшись свіжого повітря, хапалися в сепаратки, аби на самоті перетравити гострі соковиті вражіння.

В сепаратках було вогко, непалено, алеж жінки казали, потішаючи себе:

- Вогко, зимно... проте бліх немає.

Роздягалися і залазили під паперові ковдри, і було чути, як на вежі далекого костелу молоточки годинника відбивали час ночи. Журливі ніжні срібні дзвони гудили на шибах вузеньких вікон, бреніли болісно на серці покривджених людей, ~~і~~ Сотнику Римаренку, і Недайкаші, і Гуленку-Гулому здавалося, що бреніли вони для них, нагадуючи:

- Так було... так буде...

Прокидалися зраня, як тільки починало розвиднятися, і хапалися за працю. Підіймався Римаренко і починав малювати. Недайкаша чоботарив; Гуленко-Гулий різав на полотні.

Коли температура падала на

зеро, припиняли працю і залазили під паперові ковдри. Надходив князь, приносив палива, грів пічку і готував підвечірок. Старшини вилазили з під ковдри, вечеряли, а по вечері розправляли крильця своїх мрій, на яких заносилися на Батьківщину і в Кахетію.

Був перший день Різдвяних свят. В сепаратці було зимно... Зі стелі звисали над підлогою покручеными колонками крижані сталактити, що намерзли підчас раптової відлиги. Холодний вітер пролазив через широкі шпари дверей, нишпорив по хаті, дзвонив у сталактити і виспівував жалісно і нудно, наганяючи на душу тугу і боляч.

Старшини і князь боронили своє життя завзято: позакопувалися в сінники і навантажили на себе гори ріжного ганчірря, яке тільки трапилося під рукою.

Мороз міцнів і кріпнув... Пролазив в сінники і глушив старшин колючими зашпорами, що паралізували руки і ноги.

... Треба було шукати якогось порятунку.

– Князь! – заволав розпачливо сотник Римаренко. – Пошукай палива, інакше доведеться тобі панахиду по мені правити!

– Слюхам! – покірно зголосився з під сінника князь; однак не наміряв-ся скоро покинути своєї, так добре забронірованої від холоду позиції. – Бачив я в ранці, – надумався він, – як зі Скальмержиць на Схід

повезли жовнирів. Жовнири співали військового марша – „ми перша бригада"... У повітрі смердить війною.

– Безперечно смердить! – викотився з під сінника зворушений Римаренко. – Немає чого в дурня грати: Європа мусить воювати.

Князь замірився було відбирати духана, коли це Гуленко-Гулий заграбанив під сінником руками і ногами по дощаній настільці залізного ліжка. Ліжко підпливнуло, заверещало, захиталося і заричало всіми тонами гарматної канонади.

– Випроважую ворога, – пояснив він здивованому князеві і, злісно зирхнувши на Римаренка, сказав:

– Треба вам забути, пане сотнику про війну. Наші дальнійші акції знайдуть підходящий грунт в Щепіорні на українському цвинтарі. Свої з'обовязання ми виконали чесно. Докінчуть нашу працю ті, хто побирає на тортурах ворожої окупації знання і досвід. На сьогодні ми – мерці... Нині наші знання, стаж і досвід нагадують отой старовинний штуцер, який переховують в музеях, як памятку колишньої зброї. Можливо, що історія занотує нас у своєї памяти. Алеж майбутнє посміється з нас, як людей, які наміряються на деревляному ралові обігнати трактора.

Гуленко замовк, і в сепаратці повстала німа тиша, немов пройшовся по неї подух смерти. Тільки холодний вітер байдужно насвистував сумну мельодію і дзвонив в сталактити. Сталак-

тити уділи:

— Так було... так буде...

Ніби поранений звір, плигнув князь з ліжка, підкотився до Гулого, зірвав з нього ковдру, кинув на підлогу і плачуче сказав:

— Не кажи, не говори і не згадуй про цвинтаря! Повіщо нам цвинтар!

Коли ти бажаєш нам смерти, то наперед поверни мені духан! поверни Кахетинське! Кизлярське! Цимлянське!

— Іди ти, князь, до дідька! Привязався з духаном, як циган з конякою! Тьфу!... — гримнув Гуленко-Гулий, підбираючи з підлоги ковдру, кінці якої князь міцно тримав в своїх руках. — Пусти ковдру, кажу тобі, коли не бажаєш скандалу!

Князь сердито шпурнув на нього ковдру, з'одягнув на себе бурку і, спершись на лудки дверей, зтиха, алеж злісно відповів:

— Большой болван...

Сотник Римаренко випростував з під ковдри ноги, пересунув їх на підлогу, накинув на плечі, на взірець англійського пледа, брудне простирадло і сказав нервуючи сотникові Гулому:

— Мене не залякаєте ви цвинтарем. Я не належу до слабодухих, до тих мерців, які добровільно начіпили на себе мертвецького савану і міркують, що бойова ставка на життєвому кону ними програна. Я людина активна і в своїх поглядах незломна. Я тримаюся думки, що життя — постійна війна зі собою і людьми за особисті,

громадські і державні ідеали. Для мене життя постільки варто, поскільки воно шумує і бурлить тою небезпекою, яка потребує боротьби...

Голос Римаренка кріп і бренів, немов натягнутий басок на бандурі під рукою захопленого співом бандуристи. І заодно з ним бреніли сталактити і скіглила за вікном хуртовина, що силкувалася зірвати з печи юшку і дістатися в хату.

З під ковдри висунув голову поручник Недайкаша і уважно прислухався до Римаренка. Коли той скінчив, він сказав:

— В постаті апологета збройної боротьби ви порушаєте основи красоти, добра і правди. Безперечно, життя вимагає боротьби, тільки якої боротьби! В поглядах на методи боротьби я розійшовся з вами. Такими я визнаю любов жертвеність і не противенство злу...

Сутеніло...

За дверима сатаніла хуртовина і, немов лісовий звір, що потрапив в капкана і не мав сили його позбутися, вищала і реміствувала.

Зірвавшись з ліжка і наблизившись до Римаренка, Гуленко-Гулий зиркнув злісно очима і з уїдливою насмішкою сказав:

— Ви маєте рацю, людина мусить бути послідовною. Однак боротьба щось вас не заохочує... сидите тихенько в Станиці і марнуєте дорогий час.

— Ви помилилися, — лагідно відповів Римаренко: — Я вичікував слухняного часу... Завтра в Станицю

ви мене не побачите.

Він сказав правду: другого дня його в Станиці не було.

Минули зима, весна, літо... Надійшла глибока осінь, алеж сотник Римаренко до Станиці не вертався.

Не листувався, не обзивався, зник з очей, немов той камінь, що кинули у воду.

Погуляніло вояцтво, пошкодувало його і скоро забуло. Вояцтву було не до Римаренка: часи погіршали, і боротьба за існування набрала гострих форм. Праця, нуждена праця не покривала затрат на матеріял, не було ринків, в склепах позамикали кредіти, в перспективі — кружляла над дротами жахлива примара голодної смерти.

Вояцтво підупадало духом: душевно розгублене, настрашене безробіттям, затуркане голодом, фізично виснажене, — воно варилося і перетоплювалося на власнім соці на сухі зчорнилі вишкварки. В сутінях вечера вилазило воно на невеличку площу і витрусювало з душі і гострий біль, і пекучий розпач, і жадобу помсти, і палку ненависть. Жінки нарікали, на чоловіків; чоловіки — на жінок, службовці чорнили адміністрацію, сперечалися, скаржилися на дорожнечу і, розважившись душу, вертали до сепараток і залазили під паперові ковдри.

Адміністрація шукала і перебирала причини пониження морального стану вояцтва Дирек-

тор Гімназії вважав такими причинами брак належного постраху, карности і порядку; Начальник Станиці - пояснював занепадом військовости; священник - засміченням релігійного почуття соціяльними доктринами.

Радили і міркували, як освіжити тяжке станичне повітря, а на високій вежі далекого костелу молоточки годинника дзвонили журливо і ніжно:

- Так було... так буде...

Одного листопадівського дня, коли сіяв дощик і мережив Станицю озерцями і калюжами польова жандармерія привела до сторожової буди сотника Римаренка...

Сотника не можна було пізнати: своїм виглядом він нагадував сухітника в останній стадії хороби. Був він чорний на обличчі, з синцями підочима, сутулий, з загостреними плечима, обдертий, розкуйовджений брудний, без шапки і черевиків

Спіймала його жандармерія на Східній границі в Галичині поблизу Скали, як тільки він перейшов Збруча.

- Трінь-трава, що немає черевиків, аби голова була ціла, - басував, немов жеребець на корді, навколо Римаренка втішений і задоволений князь. - Черевики знайду, шапку знайду і добру чарку знайду! - обіцяв і плигав зворушений князь.

Гуленко - Гулий і Недайкаша вибивалися зі сил: напалили у печі, нагріли чайку, причепу-

~~п~~урили сепаратку і частували Римаренка з тою щирістю, на яку тільки спромоглася емігрантська кишеня.

– Недобре почуваю, – поскаржився він: – Четвертий день, як трясе ~~ме~~ мене, ломить в костях і зудить в голові... Певно застудився, коли переходив Збруча.

Його роздягли, поклали на ліжку, і нагріли липового цвіту.

– На Україні були?.. – запитав поручник Недайкаша.

– Так, був... – відповів Римаренко, скорботно зітхнув і замислено зморщив чоло

Всі замовкли і насторожили вуха.

За хвилину Римаренко лагідно усміхнувся і сказав:

– Так, я був на Україні... Я не буду говорити вам про технику мого переходу через Збруча, то справа таємниці. Почну з того, що місячної ночі 21-го травня я стояв на високій могилі за три версти від рідної оселі. Степ, мовчазний степ, як колись за моїх дитячих та юнацьких років, був вкритий густою високою травою, яка встигла вигоріти на сонці і лисніла на місяці перлисто-зеленастим сяйвом. З підніжжя могили вибігав на низ покручений глибокий ярок; на дні його чорніли кущі терену і бреніли ключі...

Я стояв на могилі, і плакав, і молився, і вірив, і не вірив своїм очам, що дроти лишилися десь позаду, що сьогодні позирала на мене рожевими вогниками рідного села степова, затишна срібна

ніч.
Я шукав на степу неможливого: шукав памяток дореволюційного життя, що лучили світлими спогадами мої молоді роки з емігрантськими днями на інтернаті. Калинівського хутіра з кошарами, до яких заганяли отари вівець, не було: його знесли. Ставок поблизу нього був засипаний, верби на греблі порубані; пасіка поросла бурьяном; від довжезного плетеного загону для табуна лишилися і стирчали одні пеньки.

Степ вражав пусткою... Ідеи сухий вітрець зі Сходу котив на обрій оксамитові хвилі високої тирси і шарудив по червоних султанчиках будяка.

Я не насмілився турбовати своїх на селі і чекав, що когось спіймаю в степу і розпитаю, як і що.

Почало розвиднюватися... На сході замиготіла далечінь рожевими язичками і вспалахнула на обрію вогнистим курявом.
Я продерся в гущавину тереняку і приліг побік ключа, що ритмичним бубончиковим дзвоном розважав мій слух. Я не счувся, як заснув... Коли прокинувся, сонце стояло над головою. В долині хрипло бубонів бугай; на леваді лічила роки зозуля; на перехрестю доріг чубатий одуд сердито нарікав на свою дружину; в густій травці вигравали на скрипочках хавряшки і тріскотіли коники. А степ, широкий степ позіхав весняним голіном: шелестінням, цьвірінькaнями, гудінням, свистом, дзвонами... умлівав і розважався соняшними зайчиками, ганяючи їх по горбках

і могилках.

— Боже! які ви милі, які ви любі, рідні степи! — думав я, щасливий і гордий собою, своїми вочевими зусиллями, які перетворили мої сміливі мрії на дійсність.

Степ і в день вражав пусткою: не було чути ні рогатої череди; ні сердитих вигуків чабанів, коли вони лапали було на керлигу вівець; ні пронизливого свисту табунщика, яким він загрожував огиреві; ні косарів, ні знахурів, що було розшукували цілющої травки.

Сонце почало знижатися...

Чую і бачу, як по крутому березі яру шкандибає сивий дідок, босий, без шапки, в обдертій цинамоновій катанці і в біліх дірчатих штанях. Дідок — з оклуночком; викопує якусь травку і ховає до мішечка.

Стежу, приглядаюсь і нарешті пізнаю в ньому Свирида Потаповича Журавля, колишнього багатиря, що мав двісті десятин власної землі і лунав своєю щирою гостинністю на далекі околиці.

— Свириде Потаповичу! — кличу я. — Прошу до мене, на травку!

Дідок зтулює над очима — від сонця — чорні долоні, на взірець козирки, здивовано приглядається до кущів, щільно пригортає мішечка до грудей, хвилину мислить, нарешті зсовується на дно яру.

— Пізнаєте? — питаю я посміхаючись.

Дідок боязко вимірює мене полохливими очима з ніг до голови, від'ємно хитає головою і шамотить:

— Ні, не пригадую...

— Я пригадаю вам: старшого сина

Шульгиного управителя Римаренка помятаєте?

Дідок весело ширить очі, наближається до мене і міцно зтискує мені руку, вітається.

— Он хто ви будете... Відкиля це ви?...

— Не питайте, — відповідаю я: — Пізніш дізнаєтесь... Скажіть краще, хто з моєї рідні в живих лишився?

— Та хтож... — напружує він свою память: — Батька вашого погнали на Соловки; брата Сашка деникинці раніш розстріляли; Микиту — большовики... Лишився Микола... за інструктора він в колгоспі Затонського.

І то добре! — тішусь я, що розшукав родича.

Розпитую його про порядки. Дідок докладно оповідає.

— Деж ви? і що ви? — запитую.

— Лишенець я... Прошу смерти та Бог терпить. Гину; на свої 62 роки тяжко... В літі ще так-сяк; травку, гриби, ягоду підбираю і живу. В зимі — що Христа ради, подадуть...

Я бачу, як болісно кліпають старечі очі і скочуються на бороду сльози

— Почекайте ще трохи, — подаю я надію: — Скоро инші люди переберуть владу.

— Навіщо перебирати, — копирчить незадоволено губи дідок: — Того, що було і мали, не вернути... Господаря немає, он що... — виносить він перста до гори. — Люди Господаря позбулися... Без Господаря трудна рада; жадна влада порядку не установить...

Сонце знижається і зникає за берегами яру. Червоні криваві пасми світла повисають на султанчиках будяку і розсипаються на вогнисто-золоті искри.

Степ пробуджується. Зі широких нор виплигують тушканчики і метеорять ~~в~~ повітрія чорними точками. Метушливі кажани розпинають свої парасольки, заносяться над ярком і розважаються на перегонки.

Вечірній вітрець нишпорить в травці і нанизує на листочки діямантові коралі роси.

Я прошу дідка заховати наше побачення в таємниці і покликати мені брата. Дідок обіцяє...

Чекаю на брата

Сутеніє... З-за могили викочується місяць і кропить степ зеленасто срібними цятками. На леваді зареготався пугач, і всполошений степ відгукнувся йому зойками настрашених зайців.

Чую тривожні обережні кроки. Пізнаю брата. Він - у білій полотняній толстовці і миткалевих штанях; на ногах - полотняні гильопанці; на голові - татарська тюбетейка. Обличча з'оране глибокими зморшками, бліде і серйозне; в очах - зневірря і байдужність; плечі піднесені і загострені; груди - на взірець рівненько обструганої трикутної дощечки.

Спочатку розмовляємо про семейні і особисті справи; далі я запитую про нарід, його настрої. Брат журливо посьміхається і відповідає:

— На сьогодні наш нарід-абстракція, що позбавлена всякої форми,

волі і думки. Нарід обікрали дочиста: в кістяку, що обтягнутий людською шкірою, лишили іден порожній шлунок, позбавивши засобів до його задоволення. В Москві не дурні сидять: харчовою пайкою нерви дратують і порядкують мільоним народом...

Переносимо розмову на інтелегенцію.

– Наша інтелегенція, – знайомить брат: – поділяється на два кадри: Іден – дореволюційна інтелегенція, що комуністичне охрещення прийняла з огляду на євангельське упередження – „відійди від зла і сотвори благо." – Вона перебуває під стислим контролем партійного ока. Кождий її рух, слово, погляд нотуються агентурою. Необережність, помилка, необачність – не даруються: тягнуть смерть... Другий кадр-інтелегенція молода, переконана, що верхи на Марксі мідяні і вогнені рури пройшла. Вона подібна до тої колишньої російської інтелегенції, яка з легенької руки Достоєвського, Хомякова та инших сліпо вірила в месіянське призначення Росії. Обдерта, задрипана голодна однобока молода комуністична інтелегенція сліпо вірить в те, що вона покликана поновити миршавий Захід і перелицувати Європу на взірець радянських республик. Нічого не поробиш: переконані люди – то страшна руйнуюча сила, що суперечить одвічним законам про всесвітній гармонійний рух і еволюцію... Я категорично стверджую тобі, що сподіватися від нашого народу та інтелегенції, ніби вони власними силами піднесуть революцію, – то

може бути припущенням короткозорої людини.

— Недобре...— засумував я: — Деж шукати того порятунку?

— За кордоном...— відповів брат.

Ночував я на селі у брата.

На ранок, коли почало світати, ми вийшли з хати і, ховаючись від чужого ока, перебігли огородами до ставка. Ставок був широкий, довгезний, вкритий на березі очеретами і верболозами. Від берега на ставок був покладений дубок, що спирався на воді на широку кладку. На цій кладці розташувався я на день; в ночи мав повернутися до брата. Для розваги взяв я зі собою декілька комуністичних книжок; для охорони — грубезного берестkового кілка.

Сижу я на кладці в гущавині очерету і читаю... Чую чмокання чобіт на березі і голосну розмову. Розсунув я очерети і бачу двох молодих мужчин. На них — білі полотняні кашкети, білі дженчи і військові чоботи; у кождого на грудях — мавзер, що тримався на шкіряному шнурові.

— Ти іді берегом туда... відіш там верби, — чую я: — А я забєгу, просєка тут єсть, на рєчку посмотрю...

На серці мойому щось обірвалося; в голові все пішло чорним колесом...

— Чекист...— подумав я.

Треба було боронити життя: тікати було запізно... Пригорнувся я щільно до очерету, там де він вилазив рогом на кладку, чекаю і міцно тримаю в руках берестkового кия...

Раптом скрипнув дубок і захитався. Що було сили, розігнав я кола на чекиста... Забулькотіла вода і тільки. Прожогом зіскочив я у воду, перенісся

на другий берег, шмигонув у верболози і крутими байраками вибіг на степ.

Брат мій, певно, і по сьогодні ламає свою голову, міркуючи, де я подівся і що зі мною сталося.

В дорозі мене цікавили менти психольогічного порядку. Пригадую собі: в постаті агента заграничного тов-предства я чекав на стації Жмеринці потяга на Камінець. Я сидів у почекальні III-і кляси і стежив за юрбою, що мальовничо і островками розсипалася по закутках просторої почекальні. Сиділа вона мовчки і нерухомо, спершись на ціпки і тримаючи за плечима на привязі брудні оклуночки. Вражали її очі... якісь шкляні очі без виразу, немов бракувало їм сочки і зіниць. На їх виснажених сухих обличчах в зморшках і мускулевих виступах закостеніла якась байдужність, покірність, та затурканість, що викликані в людині постійними страхіттями життя.

Іден з подорожніх, що сидів побік мене, покопався у свойому кошику і витягнув шматочок черствого хліба. Я був свідком сумної трагедії. Сотня очей байдужної юрби запалала пожежою бойового завзяття. Ніби на військову команду до атаки, ринулася вона на необачного подорожнього, звалила його з ніг і видерла з рук черствий шматочок.

Душа моя плакала...

На березі Збруча в останнє, прощаючись, я поцілував рідну землю. Однак я був втішений, що полишав дроти, куди гірше від наших; дроти, що гострими шпичаками партійної прихи, глибоко в'ілися в мозок і душу

мільйонного народу і заступили всі шляхи до його визволення

. . . . . .

О, мої колеги! Треба працювати і працювати . . . кувати молота . . .

Другого дня станичний лікар Дайн оглядав хорого Римаренка. Нічого йому не сказав, тільки, вернувшись до амбулаторії, покликав коменданта Станиці.

– Сотник Римаренко має тиф. Прошу його ізолювати, – сказав він коменданту

Римаренка ізолювали: поклали в сепаратці ч 72, що мала в Станиці недобру славу: живими з неї не виходили. На доглядача за ним призначили козака Богданівського полку Микиту Куцого.

Куций був людиною славолюбною: носив постійно на грудях чотири бойових відзнаки і вимагав від генералів, аби зверталися до нього на „ви". Любив побалакати на тему своїх бойових заслуг і, коли розмовляв, до кожного речення пришивав вираз – „наю-начити".

Римаренко був вражений поважним виглядом його грудей і запитав, за що так достойно його винагородили

Викинувши наперед праву ногу і поклавши перста на першу відзнаку, Куций почав розповідати:

– Скоїлося мені, наю-начить, в Проскурові таке смущеніє. Червоний кіннозаводчик, наю-начити, учинив смертельний бій зі мною: ніяк не давався до полону. Хопив він прикладом мене по голові і так, що з очей,

наю-начити, юшка потекла, а на серці затемненіє пішло. Два дохтури і три фершали, наю-начити, обзаклад побилися і таку державну відозву постановили, що мені не було як обминути комітету земельного... На їх лихо я видужав. Забачив мене командант нашої дівізії генерал Забільський і каже: — Коли голова твоя, наю-начити, потерпіла такого суєсловія, то маєш ти всі вироки на бойового ордера... Другий, оцей...— переніс він перста на другу відзнаку: — Було мені таке, наю-начити, поношеніє...

— Досить! — нервово обірвав промовця на слові роздосадований Римаренко. — Принесіть мені краще гербати...

На ізоляції він відчував свою самотність і душевну порожнечу. Похмурі сумерні зимові дні нечутно і байдужно позирали у шиби і мовчки згасали. Тільки у ночі шарудили під підлогою щури, а з високої вежи далекого костелу молоточки годинника говорили:

— Так було... так буде...

На семий день, як ізолювали Римаренко, до сепаратки ч 72 перенесли хорих Недайкашу і Гуленка-Гулого і Курашвілі: всі вони занедужали теж на тиф.

Князь покосив ока на миршаві стінки, на хорого Римаренка, на своє ліжко, безнадійно махнув рукою і розпачливо сказав:

— Зле... отут напевно жаба щиці дасть...

Над вечір він оповідав Куцому про свій дужан, який помишив у Київі на Прорізній вулиці, про Кизлярське,

Цимлянське, Кахетинське, про шашлик, патлу...
Куций уважно вислухав князя і, склавши на грудях вузлом руки, сказав:
– Мій хрещений батько Іван Панасович Вертихвіст мав на селі, наю-начити, скипидарну мануфактуру: олинафта, дьоготь, смола та инше сословіє... І було йому ізреченіє від Комбєду, що крам його і всякі инші грошові амури, наю-начити, до каси обчественої поступають. Мій батько розгнівався: попалив своє мануфактурне заведеніє і в повстанці пошився... Ото і вам треба було так зробити...
– Прошу вас замовкнути і дати спокій! – гримнув Римаренко на нестриманого повістяра.
Під підлогою шарудили щури... Гуленко-Гулий голосно марив в горячці і тріпав на собі сорочку. Поручник Недайкаша замислено гуляв очима по миршавих перегородках сепаратки. Римаренко підвівся на ліжку і, сперши голову на її спинку, сказав:
– Повертаючись з України до Польщи, ночував я крадькома на Поділлі у одного дядька. Мав він хлопчика дванацяти років і дівчину – десяти. Зо дня голодні діти вештались десь в бурянї і пообідалися зеленого пасльону.
У ночи піднесли вони галас. По рятунку не було, і вони повмирали. Я ночував у стодолі. Мене розбудили... Бачу я, батько і мати повиносили мертвих дітей на подвірря, постелили ряденце,

поклали на нього дітей і кажуть:

– Дякуємо тебе, Боже, що прибрав до своїх рук наших діток і полекшив наше життя...

Я думав: – Нещасний народе... навіть таке святе почуття, як родинна любов до дитини, і воно витравлене з твоєї душі чужою хижацькою рукою.

– Отож бачите, – відповів зтиха Недайкаша: – які трагічні наслідки посіяли на дорузі людського життя ваші теорії про збройну силу, примус і диктатуру.

– Не погоджуюсь з вами, я инакше мислю. Трагедія нашого народа викликана теоріями про непротивенство злу і безборонність. Вони розхитали волеві центри нашої інтелігенції, яка дирегувала нещасним народом.

– Було таке знаменіє моїй тітці Секлеті Оверковні, – обізвався з далекого закутка Куций: – Мала вона хлопчика Зінька і дівчину Мокрину...

Замовчіть! – рикнув Римаренко і розюшений грюкнув кулаком по спинці ліжка.

– Мовчу, мовчу... Тільки ви... тее-того... Не забувайте, наюначити, що я Залізного хреста маю...

– Мовчати! – знову гримнув Римаренко, алеж зтиха.

..... Тричи на тиждень навіщав хорих лікар Дайн. Виміряв температуру, заносив її на діаграмну таблицю, писав рецепти і давав якісь розпорядження Куцому.

Подаючи йому плаща і шапку, Куций казав:

– Щось там у мене під ложечкою,

наю-начити, якесь треволненіє діється... Порошка мені випишіть...

— Добре, випишу, — обіцяв лікар. — Випишу вам порошка, щей касторки на ваше треволненіє.

У ночи старшини тратили притомність і голосно марили. Було чути на далекій площі Станиці, як в сепаратці ч 72 князь Курашвілі хрипло і сипло когось благав:

— Кажу-говорю тобі... Поверни духан! поверни Кахетинське! Цимлянське! Кизлярське!

Гуленко-Гулий схоплювався з ліжка, гасав по сепаратці, молитовно підносив до гори руки на взірець библійних патріярхів і пронизливо верещав:

— Перша причина, яка посіяла на землі життя, назавше була позбавлена мети і цілі!

Куций лапав його в обійми, переносив на ліжко і строго упереджував:

— Лежіть мовчки! Не доводте мене до гріха, а то лопне, наю-начити, у мене смиреномудріє і просвещеніє на ваших ребрах закатаю!

Одної ночи Римаренко прийшов до почуття, скинув зі себе на підлогу ковдру, уважно прислухався до князя і тривожно запитав:

— Князь! Ти спиш, князь? Послухай князь!

Князь розплющив очі, насторожив вуха і строго сказав:

— Я чую. Кажи-говори...

— Я все думаю князь... я не розумію князь... — веслував руками по кантах ліжка Римаренко, зворушений

якоюсь думкою. – Я нічого не розумію... Гине мільйоний нарід, гине наша еміграція, і немає нікому діла до цієї страшної трагедії. О, який егоїзм панує нині на Заході!.. Князь, ти чуєш?

– Кажи-говори...

– Наша еміграція не має такого морального права сидіти мовчки і жертвено глитати страхіття життя. Вона мусить простувати організованою юрбою в столиці, міста, на села, зупинятися на перехрестях доріг, на рогах вулиць, на площах, ринках... і лементувати... Як написано в біблії: посипати попілом голову, пошматувати на собі одяг і лементувати і благати про порятунок нещасної нації... Ти чуєш, князь?

– Кажи-говори...

– Ви чуєте сотнику! – захлопотано питав він Гуленка-Гулого.

Гуленко-Гулий не обзивався.

– Пане сотнику, ви чуєте?

Римаренко трохи щось помислив, зіскочив з ліжка і, тримаючись рукою дощаної перегородки, підійшов до ліжка Гуленка-Гулого.

– Пане сотнику! – сіпнув він злегенька за комірець Гулого.

Той не обзивався.

Римаренко чиркнув сирничка і наблизив його до обличча Гулого. В положливім сяйві оранжового вогника кинулися в очі загострений ніс, чорні орбити поширених очей і щільно стиснуті синяво-попелясті губи.

Римаренко зрозумів, що Гуленко-Гулий помер... Зрозумів і відчув, як

холодний струмочок пройшовся по його хребетині, корінці розкуйовдженого волосся на голові защеміли колючками, а до горла підкотився якийсь камінець, що не давав ні дихнути ні сказати слова. Факт смерти був перед очима, однак душа противилася його визнати.

Римаренко безпорадно позирнув на князя. Князь сухо відповів:

— Кажи-говори...

— Розсіється ніч і засяє день, — подумав Римаренко: — алеж Гуленко не прокинеться і ніколи-ніколи не розкаже про сліпу механічну силу.

На Великій Україні — для кождого байдужна його смерть... Нікому зараз не потрібний сотник, який боронив свій нарід і жахався смерти на чужині.

Він нагнувся над Гуленком і заплакав. Раптом хтось штовхнув його в бік, прочищаючи шлях до небіжчика. То був настрашений князь, який викотився з ліжка, тримаючи одну руку на взірець Венери Медецийської, другою сіпаючи Римаренка.

— Що, помер? — запитав він і заклацяв зубами, немов голодний вовк.

— Ніби помер... — намагався відповісти Римаренко, алеж слова зачіпилися за камінець і замісць них винісся на повітря скрипливий стогін.

Під підлогою шарудили щури. З високої вежи далекого костелу пробубоніли молоточки годинника:

— Так було... так буде...

Так було... так буде...

Римаренко тратив притом-

ність... кружляла голова і болісно вистукували молоточки на скроневих косточках. Хтось порядкував в сепаратці: знизив дірчату стелю, звузив миршаві перегородки, і сепаратка придбала вигляду труни.

Волосся на голові Римаренка піднеслося до гори...

Діялося щось незрозуміле. У Вікно зазирали дроти, миготіли гострими шпичаками і дратували:

— Так було... так буде...

— Горехня! Так не буде! — несамовито заволав Римаренко і злісно копнув ногою об дощану перегородку. — Мене не сховаєте в труні! О, ні!... Я ще буду боротися! Я знайду у собі силу, яка зітре вас на пісок, перемелить на сніговий порох! — загрожував він дротам — З'одягайся князь, вирушаємо в похід... Надійшла поважна хвилина, коли сини покривдженої нації будуть валити дроти! — наказував він ~~ковд~~ князеві, натягуючи на себе ковдру так, як з'одягають ризу у церкви священики.

Князь висмикнув з під подушки чекменя і нервово чіпляв його на себе.

— Мільоний нарід закутий по руках і ногах в дроти! Він чекає на генія, який розкує його!.. Сьогодні геній винайшовся!.. Князь, скорше з'одягайся! — вигукував Римаренко під ліжком, розшукуючи чобіт.

Прокинувся поручник Недайкаша, зірвався з ліжка і натягав похапцем на себе якесь ганчірря.

— Скорше князь! На нас позирають перехрестя доріг, столиці, села!... — підганяв Римаренко, зіскочивши на

на підвіконника і силкуючись видавити підрямника.

Задзеленьчали розбиті шиби... У сепаратку вірвалася хуртовина.

Була глибока ніч, коли трьох подорожніх продерлися через дроти і вийшли на снігове поле.

Попереду котився, немов за осіннім вітром перекоти-поле, сотник Римаренко. Він вимахував руками, диригував головою і вигукував:

— О, я знайду сили!.. Дроти ми повалимо!

Позаду нього копав сніг юхтовими чоботами поручник Недайкаша.

Зле добачав, точився на горбках і підстрибував на кочках, як той возик на вибоїнах. У хвості басував, розчепіривши чекмеця і вистукуючи кулаком по грудях, князь Курашвілі, хутко перебираючи ногами, ніби призовий кінь.

Шаліла хуртовина, сліпила очі, валила з ніг трьох подорожніх і несла в своїх обіймах настирливе жагуче благання князя Курашвілі:

— Поверни духан! Поверни Цимлянське! Кахетинське! Кизлярське!

21|53|1|1

Там, де Тирса шелестіла.

На Катеринославщині, в Павлоградськім повіті, на березі степової річки Тирси (лівобічний доплив р. Вовчої) побудовав ад'ютант князя Потьомкина генерал Синельників пишні хороми. В записній книжці, що переховувалася нащадками генерала у фамильнім архиві, він так занотував:

„Року Божого 1786, місяця 12го
„сентембрія воздвиг замок по
„уподобію палат, які помурував
„для себе наяснійший князь в
„Катеринославі.

Між річкою Тирсою і хоромами розкинув генерал сад, поставив служби, обніс усадебу живою огорожою - кущами колючої шипшини - і, призначивши управителя, повернувся до виконання нових обовязків - генерал-губернатора Новоросії

Пройшли роки...

Унуки генерала, гвардейські старшини, перевезли з Київщини на Тирсу своїх селян - кріпаків, збудували для них церкву на честь святої Покрови і, склавши маєток на руки управителя, виїхали на стале життя до столиці.

Так з доброї волі Синельникових повстала в степу на багнистім березі Тирси слобода Синельникова,

поодинока на десятки верств.

Можливо, що нащадки Синельникових були перейняті степовими настроями; можливо і те, що вони шанували волю своїх батьків, тільки вони раз назавжди заборонили управителям розорювати степи, крім поля, що викраяли селянам на вимогу Уряда в 1861 році.

В літі десять тисяч десятин степу вкривалися срібним килимом високої тирси, що лисніла на сонці, немов на лисяці хвилі Чорного моря. І коли було пронесеться в степу під ранок легенький вітрець, тирса починала шелестіти, немов бреніти; бреніла так, як бренять лісові криниці в лагідний травневий вечір.

З першими проміннями сонця степ оживав: починали вигравати на дискантових свищиках хавряшки, перекликатися на басових нотках дрохви; на горбки вилазили синявопопелясті бабаки, обнюховали під собою землю і валилися, немов на підпитку, з ніг, одкинувши черево назустріч пекучого проміння веселого сонця. На високу могилу вибігав метушливий сугак, копав задніми ратицями землю і, спіймавши над собою в небі орла, холонув у величній і непорушній позі, нагадуючи бронзову догурку.

Минали роки, змінювалися форми людського життя, молоде покоління нищило божків, якім молилися їхні божки; іден Синельниківський степ виглядав так, як колись виглядав сотні і тисячі років позад.

На початку першого десятка XX віку на управителя Синельниківського маєтку був призначений полтавець Прилуцького повіту Ларивон

Пилипович Гриценко, а по вуличному — Гречка. Про історію свого вуличного прізвища Ларивон Пилипович не згадував; однак злі язики, яких не бракувало на Синельниківській слободі, після довгих розшуків нарешті докопалися до причин, що поширили прізвище Синельниківського управителя. Ніби батько Ларивона Пилиповича в молодих роках прошпетився: викрав у свого кума Панька Дишлевого мішок гречки; ніби лихе завзяття батька прислужилося до появи вуличного прізвища.

Високий, чорнявий пестракуватий зі широкою, на взірець лопати бородою, з великими карими очима, кремезний і широкогрудий, — своєю постатю Ларивон Пилипович нагадував велетнів з оточення Володими Великого. З'одягався він по селянські: носив поверх вишиваної сорочки черкасинову чумарку, темно-зелені полотняні штани, юхтові чоботи, в зимі баранячу сиву шапку, в літі соломяного бриля. Розмовляв виключно українською мовою; правду казати, иншої не знав і не розумів.

Трапилося йому, хлопцеві дванацяти років, бути в поході за труною Т. Г. Шевченка, як переносили поета на високу могилу під Канев.

Велика національна втрата полишила на його душі глибокий слід. На родинних святах, коли світлиця переповнювалася по береги гостями, він починав згадувати про всі дрібниці жалібної урочистости. Закінчуючи сумну повість, він чухав потилицю, скорботно зітхав і, трохи помисливши, додавав:

— Дорогий був чоловяга... ми трохи з рідні...

Слухачи не дивувалися, бо знали хоробливу вдачу управителя розписатися незлою фантазією там, де справа йшла про гонор і амбіцію.

– Невже? – робили вони приємність управителю.

– А якже... Моя мати Оришка приходилася зовицею сестрі Тараса Григоровича. Сестра його...

На протязі години копався управитель в складній генеалогії, губився, забував, з чого починав і, позирнувши безпорадно навколо себе, запевняв:

– Пригадую, що на 72 сторінці Кобзаря Тарас Шевченко згадує про наші родинні звязки.

Походив Ларивон Пилипович з кріпацької сем'ї; в юнацькі роки не мав ні шкільної освіти, ні грошей, ні звязків. Вийшов на люди завдяки своїй жертвенній праці, кришталевій чесноті і тій інтуїції, що заступає науковий стаж і життєвий досвід, тій інтуїції, яка віками переховувалася в душевній скрині кріпаків і яка тепер упереджувала Ларивона Пилиповича про всі помилки, якими перевантажені необачні молоді роки.

Службу свою він розпочав козачком у князя Голицина, перейшов на будетчика до баронеси Менгден, на дворецького до графа Шувалова, був за ключника, підуправителя; де тільки його не носило, де він тільки не перебував.

То були часи, коли світовий ринок вимогав вовни.

Земельні власники на Херсонщині і Катеринославщині, належно оцінивши степові вигоди, запровадили вівчарство в нечуваних розмірах, цілком задоволивши вимоги ринку.

Ларивон Пилипович зрозумів блискучі перспективи нового підприємства: покинув становисько підуправителя і винайнявся на отамана за отарами до Олешківського землевласника Фальц-Фейна і ретельно прийнявся за науку, що стосувалася 40,000 кримки шльонки і шпанки.

Минули роки. Слава про Гриценка, яко мудрого вівчаря, гула на всю Катеринославщину і Таврію. На контрактах в Київі запізнав його молодий Синельників і переманив в свою слободу на головного управителя.

Слобода Синельниківа не мала начальства: ні станового, ні урядника, ні земського, чим скористався енергійний управитель, який в скорому часі адміністраційну, судову і поліційну владу над селянами перебрав в свої руки. Владу тримав на засадах кріпацких традицій, і на слободі і на далеких її околицях його величали степовим королем.

Зовнішним виказом королівського достоїнства послугував управителю грушевий суковатий ціпок, який був завше на руках і набував енергійного руху в ментах, коли порушалися основи степового законодавства.

Суд і розправу над селянами чинив строгий управитель перед хоромами на свіжім повітрі в тіні широкополих білих акацій. По обіді сідав він за довгастий стіл, на який козачок Задерихвіст ставив перед ним відерну макітру квасного молока.

До столу несміливо наближалися порушителі порядку, трівожно позираючи на суковату, що лежала на столі поруч з макітрою.

Озброївшись величезним ополоником, управитель черпав ним принаймні з півлітри молока, яке переносив до своєї широкої пащі. Після четвертого ополоника він лагідно промовляв:

– Білане Василь! Посідаю відомости, що ти викрав з отари кримського валашка.

– Кажете валашка, якого валашка? – непевно запитував в юрбі сиплий несміливий голос.

– Звичайного, що спирався на ноги, – спокійно пояснював управитель.

– Рятуй мене від гріха мати Богородиця! Видумали якогось валашка... Це ви про якого валашка? – допитувався в юрбі, ніби не зрозумівши про що ходить, селянин, зорко стежачи за суковатою.

– Зачекай хвилину, зараз я покажу якого! – зривався управитель з місця і хопався за суковату, алеж спізнювався. Обережний селянин не чекав і, немов орловський рисак, простував до вихідної брами. Управитель ніби наздогоняв його, підкидаючи високо ноги і вимахуючи загрозливо суковатою. Зупинившись перед брамою і трохи погримавши по адресі спритного рисака, управитель вертав до столу, черпав нового ополоника і строго упереджував селян, що чекали на чергу:

– Ото бачили, як суворо я покарав Білана. Покараю так кождого з вас, коли знайду провину.

Розправи до кінця управитель не доводив: до столу наближалася маленька кругленька чорнява метушлива дружина управителя Хима Степанівна. В одній руці вона тримала величезного бутиля з горівкою,

в другій чарку, розміром в півлітрового глечика. Позирнувши гнівно на управителя, вона прилучала до макітри бутеля і чарку і казала:

— Побійся ти Бога, старий! На людях сяє образ Божий, а ти караєш їх суковатою.

І поманивши чаркою селян до столу, вона додавала:

— Не звертайте на старого дурня уваги. Підходте угоднички Божі до столу і поблагословіть чарочку.

Угоднички Божі обліпляли бутеля, як ті мухи цукерницю, і, коли благословення, що приносилось від щирого серця, валило їх з ніг, управитель казав:

— Піду до саду і полежу трохи в бузку: щось мене під ложечкою ссе.

— Полежи, полежи старенький, — непокоїлася Хима Степанівна: — Сонечко всю хоробу витягне. А я тим часом діток нагодую..

Три сини управителя вчилися в Катеринославській гімназії. На літніх дверіях вони ходили з винесеними далеко наперед животами і перевантаженими шлунками. Всі запевнення їх, що вони потребують відпочинку, мало впливали на добру матусю, і не було змоги обійти її капкана, в який вона лапала синів, заохочуючи до їжи.

— Подивись Павлуня на стегенце, яке воно смачне. Пригадуєш попелясту гусиню, що з Калинівського хутору привезли? Покуштуй синочку, не вагайся, — благала управителька, немов від цього залежало ій життя.

— Відчепіться мамо, не хочу! — зривався з креселка Павлуня, намагаючись вишмигонути з кімнати.

– Не тікай синку, я тобі щось дам, – наздогоняла Хима Степанівна сина, міцно ухопившись за його шкіряного паска.

– А що дасте? – солодко прилугужував очі Павлуня.

– А ти чого хотівби, синку?

– Карбованця дасте?

– Дам синку, коли побачу, що ти приголубиш гусочку, – обіцяла підбадьорина матуся.

Павлуша трощив гусочку, а задоволена матуся бігла на розшуки решти синів, гукнувши по дорозі кухареві, щоб свіжували та смажили валаха.

Пройшли роки...

На весні 1914 року управитель чекав на приїзд синів, що побирали науку у високих школах.

5-го травня приїхав з Одеси молодший син-студент історик. Средній на зріст, чорнявий, кучерявий, подібний з обличча на Химу Степанівну, він був з'одягнутий в студентську уніформу, алеж з під комірця біліла мережана сорочка з блакітною стрічкою замісць краватки. Він чемно привітався з батьком і, любовно вдаривши старого по плечах, сказав:

– Добре притрусило вам сніжком голову. Не знав я, а то привізби фарби такої проти сивини.

Управитель був зворушений і задоволений.

– Доброго сина маю, – подумав він: – і мови нашої не забув і одягу нашого не цурається.

Хима Степанівна метушилася навколо сина, раз по раз хопала його в обійми і розпачливо причитувала:

– Не пізнаю тебе, Михасюку: помарнів,

зблід, не нащо звівся. Може ти в дорозі нічого не їв?

Щось пригадавши, вона ринулася на кухню, де голосно наказувала:

– Пріся! Палажка! Кінчайте з обідом і шикуйте стіл!

Батько з сином вийшли на ганок. Чарівна весна стрінула їх степовою музикою соняшного проміння. Горяче повітря було отруєно приторно-солодкими запахами білої акації і рожи. Обсипався бузок, і навколо ганка росли і ширилися дзіялкові хмари бузькових пелюстків. В гущавині саду голосно лічила роки ворожка зозуля, коротенькими сумними речитативом обзивався одуд, верескливо перекликалися шпачки, бубонів в очереті бугай, барабанив на Тирсі боцян. На всьому подвірі, на слободі, на її околицях і в степу лунав весняний урочистий радісний срібний гомін, що закликав до життя, до боротьби, до творчої праці.

– Доброго сина маю, на мене вийшов, – думав управитель задоволено позираючи на сина: – Треба неодмінно показати його сусідам, хай позавидують.

– Оце я згадав, що на завтра випадає 6-е травня, день народження царя, – ніби випадково пригадав управитель: – у церкві на слободі будуть правити молебинь.

– Кажете царя, якого царя? – уїдливо подивився на батька історик.

– А ми їх що, з десяток маємо? – не зрозумів сина зпантеличений його поглядом батько.

– Мене одне цікавить, якого царя ви маєте завтра святкувати? – настирливо домагався відповіді студент.

– Звичайно нашого, імператора Росії... ми турецького чи иншого не святкуємо.

Імператор Росії, алеж не ясновельможний гетьман України. І ви і я ніби з походження українці і на землі українській дбаємо про свій добробут, - почав спокійно обробляти батька студент історик.

Відкиля це ти такої науки набрався, невже в университеті? - гнівно здвигнув плечима управитель і грізно було позирнув на суковату, алеж змірковавши, що син тікати до брами не буде, сказав:

— Чув я ще хлопчиком від свого діда Панька Онудорієвича, що воно направду колись була Україна, жили колись Січовики. То було колись, алеж зараз цього нема, і нема потреба викопувати з могилок мерців. Нині ми маємо Росію, і подай Боже моїм унукам того хліба, який маю я з ласки російського царя.

— Чули тато, як написано в евангелії, що для живої людини одного хліба мало, потрібно ще щось...

Між сином і батьком завязалася піднесена жвава розмова, яка можлива між людьми, що посідають багато вільного часу.

Пообідали, підвечеряли, напилися чайку, алеж цікавої розмови не припиняли.

Сонечко ховалося за живу огорожу і гойдалося на золотій хмарці, що була підбита зпід низу червоним оксамитом. Зі степу вертала череда, лязкотіли батоги, оранжовими вежами підносилася на дорогах курява, їдка і болісна для очей. З берегів Тирси несміливо насовувався туман, блукав в гущавині саду і стелив на покручених доріжках рожево-срібну квітчасту постіль.

Насунулася ніч, і батько з сином ро-

В середині травня прибула з Петрограду решта синів: старший Микола - студент правник і середній Павло - студент природник.

Високий, трохи сутулий, з загостреним обличчям, строгими колючими очима і коротеньким носом, що скидався на дзьоб папуги, Микола з'одягався у кращого столичного кравця. На ньому були формені білі полотняні маринарка і штані, накрахмалена сорочка зі шовковою краваткою і золотою шпилькою, рукавички і лакерки.

Павло був трохи нижчий від Миколи, чорнявий, стрункий, зі широкими сірими насмішливими очима на красивому обличчі; однак мав довгі руки, які (таке було враження) не знав куди подіти і постійно кружляв ними, ніби намагаючись піднестися до гори.

Хима Степанівна не знала, на яку ступити ногу, гасаючи з пивниці до кухні, з комори на горище, з льоднику до склепа.

— Отака трапилася лиха пригода, що не маю чим нагодувати дітей! - вигукувала вона, зігнавши на кухню всю маєткову обслугу.

На кухні свіжували валаха, смажили порося, запікали качок, начиняли индиків, парили курчат, багато де чого робили. Було чути на всі кінці просторого подвіря, як на кухні сичало, шипіло, скварчало, бурлило, однак Хима Степанівна тратила голову і бідкувалася, що діти будуть голодні.

Обідали, як звичайно в літі, перед хоромами в тіні широкополих біліх акацій за довгастим столом, за яким управитель чинив суд і розправу.

Студент правник оповідав про сто-

личні новини і вражіння.

— В квітні місяці, — казав він: — урядові далися в знаки робітничі заворушення. Треба чекати революції...

— Подай Боже, революція не зашкодить, — обізвався Михайло: Буде можливість, що небудь здобути для української нації.

Правник иронично посміхнувся на брата і тоном, яким виправляють помилки недбайливих учнів, сказав:

— Наша партія визнає національність тільки в основах і формах культурної праці. Ми зацікавлені явищами світового маштабу: нас цікавлять утворення світової федеративної держави, загально-людська мораль і спільний добробут...

— Бачу і чую, що пошився ти в космополити, — суперечив Михайло: Тільки дивуюсь я з правника, що не розуміє звичайних речей, що без гарантії про те, що основи національного життя і культурної праці, не будуть порушені, як це трапилося за Хмельницького, ненажерливою Москвою, жадного розвитку поневолена нація не буде мати.

Ларивон Пилипович і собі сіпався закинути якесь розумне словце, але не міг второпати, про що розмовляють сини. Він задоволено чухав потилицю, блажено посміхався і многозначно позирав на дружину тим поглядом, що казав:

— Бачила, яких ми виховали синів: це не то, що ми, степовики.

Хима Степанівна бачила і чула і нотувала кожне слово синів на свойому чулому материнському серці, але не забувала про свій прямий обовязок, пильнуючи, щоб посуда перед синами

і ~~нотувала щасливі вражіння на серці. Пильно доглядаючи за синами, які проводили герць з ворогом, що розсипався лавою по тарілках, пляшках і глечиках, вона не давала синам спокій, підсилюючи ворога новими союзними силами.~~ не пустовала.

Сини сиділи червоні, розпарені і безпорадно оглядали поле бою, на якому ворожі сили кріпли і зміцнювали шереги. Кожен з них хитався на думці, чи не краще було б заздалегідь безславно здезертувати з очей матери, ніж загинути на шкляних очах рожевого барашка, якого тільки що принесли і який тримав в пащі пук сухої степової душистої травки. Матуся прочитувала, ніби в книжці, все, що було на думці синів і казала:

– Свою маму загоните ви в могилку: нічого не їсте.

Студент природник, що прислухався до розмови братів, поглянув страшними очами на индика, який непомітно, немов з неба дощ, звалився в його миску, почухав потилицю і сказав:

– Про що ходить? Я так розумію: ходить про те, щоб ощасливити духовно і матеріяльно, мовляв, всебічно людство, склавши всі найкращі обставини, в яких воно осягне найцінійшого для себе ідеалу. Припустимо, що так. Для здійснення ваших проєктів треба невеличкого, – пронизував далі природник: – треба змити з обличча землі ту прелесть, якою пишається природа; треба висушити в людській душі ті соки, якими видживлюються високі естетичні потреби. Кажучи

доступно, це: треба розорати степи, побудовати фабрики і заводи і побудовати їх рясно, аби не було як ні проїхати ні пройти; треба поширити технику і ширити так, аби на кожному кроці, на кожному вільному шматку землі стирчала машина, працювала машина, скрізь-скрізь аби очі бачили тільки машину. Мої брати! Так я, мало досвідчена на соціялизмі людина, зрозумів програм сучасних ідеологів перебудови людського життя. Не попусти Боже, - гнівно простер природник до братів свої руки: - відчути на собі силу вашої реформи. Для людства навіть половина її буде трагічною, бо вона викличе світову духову і економічну кризу. І ваші соціялисти, ваша інтелегенція, що вдіють тоді, як повстане від одного бігуна до другого людство, кинеться на фабрики і заводи і потрощить машини? Я гадаю, що в такому програму світове повстання малоб свою вартість, бо звільненаб від технічної нечисти земля далаб широкий простір для творчої праці природи...

— Природа що, хай почекає, - обрізала матуся на слові сина: - поглянь краще на индика, як ото він нудьгує без твоєї ласки...

Було горяче і душно. Сонце розважалося: розпікало у себе на кузні проміння, якими болісно спалювало шкіру на синах управителя. Качки і курки позаривалися в землю і, втягнувши голови під крильця, не подавали руху навіть тоді, коли плигали по них пси.

До столу надходили слобожане в баранячих кожушках і шапках, низенько кланялися і вітали студентів:

– З приїздом вас, паничи! Дочекалися Ларивон Пилипович підмоги, тільки оженити треба...

Студенти розійшлися, і управитель почав судити винних.

– Прядка Мокій! – позивав він. – Посідаю відомости, що ти викрав зі скопщини дві копиці сіна.

– Крий мене нечиста сила, – накликає в юрбі на себе розгублений Прядка небесну та иншу кару.

За хвилину управитель невдало наздогоняв Прядку, вимахуючи над головою суковатою.

А за верандою Хима Степанівна, обсипана вся бузковими пелюстками, казала Павликові:

– Приїхала з епархіяльної школи попівська Настуся. Розквіла, як отак наша рожа.

Павлик червонів і веслував довгими руками, немов керував на воді човном.

– Дивно мені, попадя, – казав Синелониківський священик отець Сава, приглядаючись у вікна: – чого це Павло Ларивонович оглядають нашу хату?

– Ти краще, ніж шпигувати чесних паничів, пішовби та нарізавби свиням щариці. Чуєш, як кувикають голодні? – сердито зауважила попадя і тривожно поглянула на доню, яка лежала на канапі і читала російську книжку про трагічну пригоду закоханих.

Єдина доня у батьків – инших дітей не було – попівна Настуся була направду красунею. Мала вона 17 років. Висока, округла, русява, з васильковими очима і правильними рисами обличча – вона складала своєю стрункою і гнучкою постаттю вражіння дикої степової краси, яку можна спостерегти під ранок на степу, коли бренить тирса.

– Бодай ті свині повиздихали! – гримнув отець Сава і вийшов з хати.

– Бачила дурного батька! – позирнула на доню попадя; вона гадотувала, бігаючи спритними руками по селянському полотні.

В хаті повстала тиша...

– Читай голосна Настуся, хай і я почую, що там в книжці написано, – одірвалася від праці попадя і вдруге поглянула на Настусю. Поглянула і примовкла... доні вже в хаті не було...

Павло Ларивонович і Настуся, взявшись за руки, прямували до маєткового саду. То був сад, який розкинув колись генерал Синельників на пяти десятинах лугової землі, між хоромами і річкою Тирсою, копіюючи парк наяснійшого Потьомкина в Катеринославі.

Сад був давній, старкуватий, з лишаями і мохом на корі дерева. Від хором до берега Тирси прямувала головна алея – прозивалася генеральською –, що була обсажена кущами жовтої акації, бузку, жовтої і білої рожі; головну перехрещувала побічна алея, що була обсажена липами і пирамидальними тополями; витягнутим еліпсом обігала навколо саду вузенька тропка зі сокоринами

вербами, дубами, берестками, кленами. На перехрестях алей були насипані клюмби, в гущавині калини і ліщини — розкидані альтанки, а на березі Тирси побудовані під вербами широкі лавки...

Строгий управитель, якого доля з дитинства примусила взважувати речі і зовнішні вражіння на вагах зиску і користи, не мав в собі великої потреби до естетичної розваги; не звертав уваги на сад, і сад був запущений, не прочищений, покинутий на власні сили, на свою творчу волю. На людину, що звикла до порядку, до людського опікування природою, він справляв вражіння якоїсь пустки, якоїсь дичини, алеж в очах студента природника він мав справжнє, не покривжене обличча природи, що було позбавлене техничної і штучної нечисти.

Настуся і Павло Ларивонович були в піднесеному настрою, в тому чарівному веселому гуморі, що буває свідком зустрічи двох молодих закоханих людей.

— Степи та ви, Настуся, — казав природник, ніжно стискуючи талію дівчини: — то лейт-мотив в моїй душевній оркестрі, висока ціль мого життя, що гартує мою волю і підносить мій світогляд святими ідеалами.

Щире натхнене признання студента баламутило в голові дівчини, пекло всю її, немов хтось обливав кипятком, і знесилена солодкою утомою, вона, аби приховати свої палкі почуття, запитувала:

— Ви мазурку танчите?

— Навіть канкан, коли накажите.

— Не чула. То що таке — канкан?

– В Парижі знайш його тяжчають.

– Що хто да люди, знаші?

– Рабочі, які повстають в ноші на капіталістів.

Війшов місяць...

В срібно-срібній сяйві місяця, що вирізнав з темнобокої хмаринової скалярки, вода під деревами Тюрсі була горна-горного. Над водою тяжко було розпізнавати, чи то очерети чи то рухомі середньовічної будови) стирчали горні-горними хмурі, що вибігали в сад на темпераментну алею і пробивсь в дерогій ноші. Від Тюрсого на горбку срібного цьотного листівка тюрса і бретівка пригнаєсно, експрумливо, ніби тягарна хмара під рухкого темпераментного кобзаря.

– Людині давне здрадіснуть розуми і волю, – казав природник, опинившись на лаві під деревами і пригорнувши до себе Настусю. – Не здрадіснуть тільки почуття. Немає доведено, що людську свідомість здатні знищувати ті-хмурні, які і тоді в костюмах середньовічних переписували фалоти тої самої книжку. Про що. говорить, Настусь? Всіми методами, науковими чи абсурдними, тяжко обґрунтувати своє право, аби вас силоміць. ув ув ув

і блукав на дівочім обличчі, зупиняючись там, де було йому любо.

В світлиці священика чадила нафтова лямпа, і стурбований отець Сава казав попаді:

– Не приберу ніяк до памяти, куди поділася Настуся?

– То моя справа, куди... не твоя, – гнівалася попадя і нарікала: – Вештається ото без діла, нудьгує... принаймні, кищі хвоста завязав би...

В дідичних хоромах теж підіймалася завирюха. Хима Степанівна, тримаючи в руках на бляшанім підносі метрового смаженого щупака, бігала по всім закуткам подвіря і розшукувала Павлика

– Бачили таке диво, випустила з очей Павлика, – скаржилася вона невідомо кому: – Дитина з обіду нічого не їла, а куди поділася – зі свічкою не розшукаю...

В сутіні білих акацій студент правник, тримаючи в одній руці корона, в другій паляницю, знайомив управителя та історика з науковою працею, що складав, готуючись до державних іспитів:

– Политичними подіями, – казав він: – керує закон руху маятника. Революційна амплитуда має дві крайніх точки: одна – монархія, друга республика чи пролетарська влада. Середні точки – конституція і буржуазна влада – то в политичному життю недовгий етап, який скерований або на точку монархії, або на точку пролетарської влади. Наше академічне угруповання в разі потреби мусить зупинити маятника на монархічній точці. Зараз я поясню, чому...

Студент поглянув на корона тим зором, яким шукають поради, поглянув на паляницю, на батька і зауважив з докіром:

– Бачу тато, що ви спите... То наша, інтелегенції, трагедія, що нас не бажають вислухати і зрозуміти...

– Тато-мудра людина: краще спати ніж слухати твоїх дурниць, – визволяв тата історик: – Батько мріє про відродження і визволення України, а ти начиняєш його монархичним барахлом. Зрозумій трагедію нашого тата: що він буде робити з царем, коли повстане Україна?

– Оце справді заковика, – кліпнув віками стурбований управитель і почухав потилицю... – Про те, я надумав, – сказав він, трохи помисливши: – Най повстане Україна і най буде над нею цар. Цікаво мені почути, як задивляється на цю справу Павлик? – забачив він природника, що вертав зі саду до хати, веслуючи руками, немов косарі на жнивах.

Обличча природника усьміхалося, і кожним мускулом, кожним своїм рухом говорило про щасливу еімфонію, яку награвала закохана душа природника

– Поглянь Павлику на щупачка, – виросла перед ним, немов з неба упала, добра матуся: – навіть зминяв, сумуючи по тобі...

– І щупачка і ще там чого... все знищу, мамуся! – обіцяв щасливий студент.

– Час нам, хлопці спати. Завтра я повезу вас на степ, – попрощався на ніч управитель і, спираючись на суковату, потюпав до хати.

Другого дня, по обіді, управитель з синами виїхали на степ; виїхали на двох тачанках, в які впрягли сивих арабів. Ніби на крилях драконів, промайнули тачанки повздовж кладовища, що було обсажено кущами дикого жасмину. Кладовище було засіяно чорними трикутними хрестами, серед яких стирчав високий деревляний хрест з табличкою, на якій було накреслено: „не товчіться по моїх кістках, бо я дома, а ви в гостях." Поминувши вітряки, тачанки пірнули в балку, вискочили на слобожанську толоку, обігнали череду і виїхали на степовий шлях.

Перед очима розкинувся широкий степ...

Далеко, далеко, на берегах степу миготіло срібними язиками розпечене повітря, і здавалося, що далеке море наблизилося до степу і загрожувало йому морськими хвилями. Між степом і небом були натягнуті золоті струни пекучого проміння, що бреніли над шовковою тирсою жагучим подихом степового сонця. Степ вражав пусткою: на далекі простори — ні будови, ні дерева, ні куща, крім тирси, тирси і тирси, що була порозшивана кольоровими нитями степових квітів. З глибин тирси підносилися гострі запахи щабрецю, деревію, васильків, ромен, горошку, полиню, — ті степові аромати, що знесилюють і дурманять голову. І можливо, що одурманений запахами, степ дрімотно позіхав; позіхав шелестами, сокотінням, цьвірінькaнями, шумами, тріскотінням.

Раптом коні зупинилися...

Студенти спостерегли, що навколо тачанок шумувало бурхливе море овечої отари.

До тачанок надійшли поважною ходою чабани з чорною, спеченою на сонці, шкірою на обличчі, в сіряках, у високих цинамонових баранячих шапках, з довгими керлигами на руках

— Отаманам і чесному товариству! — скинув управитель соломяного бриля.

— Пану господареві! — поздіймали шапки чабани.

Управителя не можна було пізнати: його очі і обличча палали тою величавою радістю, з якою монарх приймає від населення знаки вірноподданости. Він підвівся на ноги, і незграбна, могутня, широкогруда постать його сьогодні нагадувала степового велетня Добриню Никитича. В рухах його, голосі, погляді відчувалася непереможна сила, що справджувала за ним назву степового короля.

— Строгому володареві, степовому королеві від нас покірних любов і шана! — бреніли хвилі шовкової тирси.

Управитель був в рідній стихії, тому був певний за себе, за своє слово, і усьміхаючись до синів, казав, киваючи на сивого горбоносого барана:

— Породи „Негреті"... з Берлину виписав, дав 2500 карбованців... Помісь дала добрі наслідки. О, хе-хе-хе... не криюсь, 50,000 прибутку!...

Тачанки рушили вбік, на Свиридів хутір. І знову зупинилися, і знову отара, і знову казав управитель:

— Порода „Рамбулье, зі Швейцарії..., Ізальц-Фейн давав три тисячи

відступного. Немає дурнів, повилицяли...
На Калинівський хутір! - гукнув він погоничеві, і коні, не чекаючи сигнала, понесли тачанки на північ.
Недалеко від хутора стрінув гостей гнідий, в білих плямах, огир, що виплигнув на могилу, піднісся на задніх ногах, зіскочив з могили і знову виплигнув, риючи копитами землю і галасуючи на весь степ несамовитим іржанням.
— Рябий не розпізнав нас, - посміхався управитель, тикаючи суковатою в погонича.
Він піднявся на ноги, приклав палюхи рук до вуст, набрав повними грудями повітря і... свиснув. Не можна було повірити, що той свист, який пролунав над степом, немов вигук паротягу, вийшов з людських грудей. На той свист відгукнувся луною степ, відгукнувся іржанням табун, що вибіг з балки і прямував назустріч тачанкам. Попереду, вигнувши колесом шию і веслуючи в повітрі хвостом, поспішав Рябий, зриваючи копитами червоні головки будяків. Порівнявшись з тачанкою, він зірвав з управителя бриля і, тримаючи його в зубах, біг позаду тачанки, салютуючи брилем в повітрі. По обох боках тачанок вишикувався табун, ніби якась почесна варта, вітаючи степового короля радістним іржанням.
— Ніби в казці: не то маг, не то степовий дух, - думали про батька здивовані сини.
З Калинівського хутору тачанки вийшли на почтовий тракт і зупинилися серед Червоного ставка на високій земляній греблі.

Панські рибалки Микита Трясогуз і Кузьма Довбня пройшлися по ставку з волоком, на щастя паничів. Витягнули на берег щось зі сотню линів, коропів і карасів.

— Добре спіймали! Лапайте, хлопці, карбованця! — похвалив рибалок природник і кинув на берег срібні гроші.

— Кажете, добре? — глузливо покосив оком на природника сухорлявий і метушливий Трясогуз: — Колись було добре, риба верхи сиділа одна на другій... Тепер немає того... сльози одні.

Покинувши рибалок, тачанки спинилися на Вербовій пасіці, що гніздилася на обох узбіччах широкої балки. Дно балки було вкрито кущами терену і верболозу, серед яких виблискувала на сонці хризолитова від ряски неглибока річка Гністка, доплив Тирси.

На пасіці і навколо не було помітно живої душі.

— Гей! Хто там! — гукнув погонич, зганяючи батогом мух, що обсіли коней. З куріня, що стирчав над балкою на гребні горбка, вийшов пасічник Пилка Свищик, сивий, зігнутий в поясниці, в білій, селянського полотна, сорочці і штанях. Він приклав до очей долоні рук, на взірець кашкетового козирка, і байдужно розглядав гостей.

— Що, сподіваєшся врожаю? — запитав управитель, киваючи суковатою на пасіку.

— Зле, зле... — скаржився Свищик, чухаючись десь у себе за спиною. — Півсотні відер надеру. Зле... бджола щось лінується... А то хто? сини твої?

– Так, мої сини, – похвалився управитель.
– Жонаті?
– Не мали часу... ще вчаться.
– Вчаться? – висловив недовіря пасічник.
– Тож на кого вони вчаться? на писаря чи дяка?
– Як прийдеться... Прощавай! – скинув бриля управитель і кивнув погоничеві на від'їзд.
Степова ніч нишпорила над тирсою совиними зойками і свистом тушканчиків, коли студенти вертали до хати. Переняті степовими настроями, обвіяні степовими ароматами, чорні від соняшної спеки, запорошені, – вони привезли в палати веселі враження і порожні шлунки.
На веранді чекав на них, виспівуючий хрипло, никелевий самовар; чекала схвильована довгою відлучкою синів Хима Степанівна, Палажка і козачок Лаврик...
– Ми, столична інтелегенція, плянуємо перебудовати Европу на засадах федеративної монархії під скипетром чергового царя, якого делегує кожна нація на визначений термін, – казав правник, тримаючи в руках шклянку з гербатою.
– Така монархія назавше виключить з політичного програму світові болячки – війни і економічну конкуренцію.
– Я гадаю, – зауважив історик: – що ви не забули внести до складу федеративної монархії України з правами і устрієм, що полишаєте іншим державам?
Управитель був втішений і задоволений.
– Мудрих синів маю, – думав він і кивав оком дружині: – Розумні сини, не ми, степовики, – казали його очі,

Природника на веранді не було: він був на березі Тирси під вербами.
Коли зійшов над садом місяць і обляв блідо-зеленим сяйвом верби, Настуся сказала природникові:
– Тримай себе обережно, на світлі місяця видко далеко.
Природник тримав на руках головку дівчини і, цілуючи василькові очі, казав:
– Удосконалення техники і хижацька експлоатація природніх скарбів загрожують нам моральною та иншими руїнами.
Настуся погоджувалася і, щільно пригорнувшись до грудей студента, в безтямі запевняла:
– О, мій Павлику! як я тебе кохаю...

Тирса бреніла... і лічила дні, сухі, ясні, подібні іден на другий, немов Сіямські близнята...
Творив суд і розправу управитель, сперечалися на розмові студенти, з пивниці до кухні бігала матуся, і здавалося, не було такої сили, що булаби в стані порушити порядок степового дня.
В перших числах серпня в усадебу заскочив переполошений становий з вигуками:
– Німці оголосили нам війну! Смерть німцям!
Життя в маєтку перевернулося до гори дном: чабани, поспішаючи до війська, покидали отари, і вівці розбігалися на чужі степи; військова ремонтна комісія завербувала табун і Рябого; скопщину не було кому звозити, і вона пустувала на степу; в маєтку – на стайнях, в кошарах, в повітках приходилося плакати: не було робітників.

Управитель рятував трагічний стан: бігав по слободі, набираючи до праці підлітків та дівчат.

Студенти були душевно розгублені і гостро переживали всі новини, що тичилися війни. Кождий з них пророкував, що наблизився час до переведення в життя їхнеї теоретичної правди.

Стояв лагідний серпневий день, алеж на заході хмарилося.

Студенти сиділи на липовій алеї. Перед ними червонів на куценькому тапчані порізаний на шматки кавун і лисніла на сонці поливяна миска з квадратовими крижками бджолиного меду:

– Війна не затягнеться, – доводив братів правник і одбивався листками медунки від настирливих мух. ~~правник~~: – Наслідки її будуть лихі, алеж переконуючи, що Европа мусить об'єднатися на основах доедеративної монархії.

Сонечко, осінне сонце, бавилося золотими зайчиками, що шмиготіли на алеї, перебігали на траву і зникали десь в ліщині. Над головою, в гущавині липової листви перекликалися горлиці, а на Тирсі бугай полошив жаб рвучким – бу-у-у...

– Я гадаю, що війна буде затяжною і визвольною для поневолених націй, – не згоджувався з братом історик. –

– Війна повалить імперіялизм, наслідком чого повстане вільна незалежна Україна. Алеж ця несподіванка може бути для вас трагічною. Ви, що ніби по плоті з прадідів і дідів справжні сини України, ви, не знаючи рідного народу, його мови, побуту, душі, потреб, як ви бу-

дете почувати себе на державнім святі національного визволення?

– Микольцю! Михасику! Павлику! Обід на столі! – гукала десь, за кущами бузку, Ніна Степанівна і комусь скаржилася: – Діти з голоду пухнуть, а я ради не дам, що робити...

Студенти переглянулися і усьміхнулися.

– Треба заспокоїти матусю, а то стріне нас лихо, – схопився правник на ноги.

Брати вийшли зі саду.

– Я нігди не висловлювався проти України, – казав по дорозі природник: – Алеж суть не в Неї. Справа ідейного обгрунтовання людського життя закопана глибше. Війна розкопає поховані скарби: вона зліете з обличча землі залізниці, стації, фабрики, заводи... І земля, що буде звільнена від парової і електричної нечисти, складе своїми ароматами і співами величний гимн на честь нового життя, нового етапа в ідейних змаганнях людського духа

Перед верандою стояли без шапок слобожане, а на веранді, в постаті гнівного библейного патріярха, тримав строгий управитель високо над головою, немов святого жезла, грушову суковату і вичитував юрбі всі кривди, які відчула від неї Синельниківська усадеба:

– Скопщини не звели – раз! Кримки трицять баранів не звалашили – два! Стака не почистили – три! Кнура викрали – чотирі! Телицю з Калинівської череди з'їли – пять! Я мовчав... Думав собі, що на тому світі чортяки посадовлять вас голими с.... и на розпечені пательн

Сьогодні, замісць щирого зізнання в своїх провинах, ви вимогаєте від мене молотилки та борошна. Досить мені терпіти! – раптом зіскочив він з веранди і скерував суковатою, на взірець рушниці підчас атаки на ворога.
Слобожане чкурнули до брами. Управитель невдало наздогоняв. На десяти кроках управитель зупинився; зупинилися і слобожане, тривожно позираючи на суковату
– Хомо! – кликнув Ларивон Пилипович до комори: – Дай людям двацять пудів петльованого борошна... Почекай там... Накажи Остапові спровадити до зборні молотилку.

В столовій кімнаті Хима Степанівна оповідала синам:
– Набралася я сьогодні біди... Надійшла попівна Настуся, щоб повчила я куховарити. Погодилася я, почала навчати, слово по-слову і розгомонілися. А тим часом затирка перекіпіла, печеня на вугіль згоріла, до запари дрождів забула вкинути, тісто не зійшло... Така біда, що сідай і плач. Добре, що кинулася до часу, а то без обіду гулялиб. Обідайте, дітки! Побіжу я до комори сливяночки наточити. А Павлик? куди Павлик подівся? – забігала по хаті розгублена Хима Степанівна
– Не треба було згадувати про Настусю. Тепер шукайте його на кухні, – жартували історик з правником.

На кухні природника не знайшлося: Настуся і він були далеко, за стайнями, простуючи манівцями до берега Тирси під верби.
– Я так мислю: – казав природник, стискуючи в своїх руках вогнену ручку

дівчини: – Життя наше постільки варто, поскільки ми спричиняємось нашою душевною структурою до гострих переживань. Надумав я їхати на дорогу. Зрозумій мене Настуся: велике щастя і честь випадає на долю того, хто не тільки був свідком, але ж і учасником величних світових подій.

– Так Павлику, добре Павлику, – скріз сльози погоджувалася зворушена болем Настуся. – Тільки ти подумав про мене, коли... ну, коли тебе заб'ють Павлику? Що буду я робити?

– Я знаю... – замислився Павлик. – Певно будеш шукати иншого.

– О, Павлику, любий Павлику! – безутішно плакала Настуся і повисала на його плечах

В світлиці священика зморений нудьгою отець Сава нарікав на свою доню:

– Добра доня: на протязі дня батькові очей не покаже...

– Поглянь краще на огорожу. дині сохнуть... і нікому їх позбирати, – гримала строго попадя і вибігала з гафтами на сонце.

В хоромах управителя Хима Степанівна, вистукуючи на грудях управителя своїм кулачком, гостро наказувала:

– Щоб назавтра були порубані верби, зірвані лавки! Чувано було коли, щоб дитина не обідала і просижувала голодна під вербами...

А на степу, за живою огорожою усадеби, жовкла трава і виблискувала на сонці, немов луска на рибі.. Наближалася осінь...

Степ замовк. Тільки на перехрестях доріг крякали насуплені грайворони і тріскотіло перекоте-поле, що блука-

ло в степу, доганяючи рвучкий холодний вітер. Прозоро-синя далечинь посунула береги степу позад, на чужі межі, і на обрію виросли іржавими плямами хуторки з довгастими для отари кошарами.

Настуся від'їхала до Катеринослава для закінчення епархіяльної школи. Напередодні прощалася з Павликом. Скинула зі себе золотого хрестика, з'їдягла на природника і заплакавши сказала:

– Тато ним поблагословив мене, коли я вступала до школи. Помятай Павлику, що в ньому захована чарівна сила моєї любови до тебе; на ньому-моя незломна віра, що ти мене не зрадиш; на перехрестю-моя надія, що з війни ти повернешся цілим.

Поглянувши на її бліде, мокре від сльоз обличча, на червоний носик, на заплакані васильковi очі, природник інтуїтивно відчув якийсь звязок між помираючим степом і засмученою дівчиною. Душа його вспалахнула болем, і, спіймавши її гнучкий стан, Павлик пригорнув до себе і ніжно поцілував її в головку.

– Павлику! мій любий Павлику! – істерично викрикнула вона, заломивши свої ручки навколо його шиї.

Було чогось незрозумілого, трагічного в раптовому крику дівчини, і студент незрозуміло для себе спіймав на душі холодний жах, що віщував якусь біду.

Настуся пішла до хати, а природник поблукав на слободу, щоб розвіяти сумні вражіння.

Перед слободою на сельському вигоні, спираючись на деревляні колонки, стирчала простора під соломяним да-

хом хата з табличкою:

„Сінельніковское сельское правленіе!"

Під тином, на призьбі правління, на ганочку і так на землі сиділи слобожане з довгими палицями в руках: хто з цигарками, хто з люльками, хто зі соняшниковим зерном.

— Щасти Боже! — вічливо привітався студент.

Слобожане поздіймали шапки і, вклонившись, знову їх позодягали.

— Моє вам почтеніє! — голосно привітався іден в чесучевій, панського зразку, маринарці. Був то червоновусий поголений панок, який тримав в руках аркуша паперу і щось нотував олівцем.

— Розвязуєте громадську справу? — запитав студент.

— Решаєм дело по вознагражденію вдов, убітих на войне...

— Пощо ви, Онуфрію Петровичу, — пізнав студент писаря: — розмовляєте московською мовою?

— Помилуйте, я ... і мужіцкій жаргон... что ви! — іронічно здвигнув плечима писар і поглянув на селян тими очима, що казали: „теж знайшовся оригинал."

Природник уважно прослухав постанову слобожан і, спіймавши на око дідуся, що, спираючись обома руками на ціпок, полемизував з писарем іден за всіх, запитав його:

— Ви чули щонебудь про Україну?

Дідусь зміряв очима студента з ніг до голови, щось помислив і собі запитав:

— Це ви про що?

— Про Україну.. Державу таку чули?

— Може на Сибіру, я знаю... Киргизи знаю де: колись там коні для вашого

тата купували...
Писарь, заломивши бубликом руки на боках, нестримано зареготався.
– Неграмотность... что ви хотите! – зауважив він студентові, скинувши глумливо очима на слобожан і, покликавши збори до уваги, пояснив:
– Україна – ето положеніє вещей, в коем люді без закона і вєри промишляють.
– Мудрі голови працюють в Петрограді, – думав студент по дорозі в усадебу. – Треба було мати ти мать в резерві геніяльної зручности і сталевої волі, щоб зтерти з памяти многомільоної свободолюбивої нації навіть натяки про свою державу.
Стрінув бабусю з оклуночком за плечима.
– Добрий вечір, бабусю!
Бабуся боязко вирачила на студента очі, скинула оклуночка на землю і похапливо відповіла:
– Добрий вечір... Москаль будете?
– А ви хто будете?
– Я – Заболотня Христя... Мати Спиридонова. Того Спиридона, що на сотського вшанований, – радісно зашамоніла бабуся, яка була вражена незвиклою для неї чемністю студента.
– Про Україну коли-небудь чули, бабуся?
– Ні, не чула... Такої дівчини немає на слободі. Гапка, доня Семена Куцихвостого, гарна дівчина... Що дасте? я покличу... – заклопоталася бабуся, забувши навіть про оклуночка.
– Не розумію Михайла, – думав природник: – Я не маю жадних підстав поділяти його погляди про скоре

відродження України.

Палати управителя були освітлені. Отець Сава правив молебень про перемогу російській армії над ворогом, і в покоях коливався перед іконами прозорою павутиною синій димок ладану.

Після молебню пили чай. Правник читав голосно газету про поразку під Люблином австрійської армії генерала Данкля

– Читав я в святій книзі, – оповідав отець Сава, коли правник кинув читати: – Проживав колись під Славянском у Святогорськім манастирі іден побожний пустельник, на імя Варлам. Дав йому Бог одну силу – бачити за сто років наперед. Перед смертю він так сказав манастирській братії:

– В 1914 році надійде смерть чаагарян, і вознесеться православний оживотворний хрест на кумполі святия Софії в Царегороді...

Студенти усьміхнулися

– Побожний пустельник певно був під чаркою, – стримуючись від усьміху, сказав історик: – Я не пустельник і не посідаю сили бачити наперед, алеж не помилюся, коли скажу, що війна скінчиться не на користь білого царя. Можливо, що прапор заманячить, тільки не в Царгороді, а на святій Софії в Київі, і не трикольоровий, а жовто-блакітний... Ви, пане-отець, нібі патентований українець, вірите у відродження України?

– України? – безпорадно заметушився і зніяковів в креселку отець Сава, поглянувши розпачливо на управителя, немов кажучи: – ото попався: – Украї

ни не було і не буде: то - німецька видумка, - запевнено доповів він, почервонів і поліз до кишені за хусткою.

- Прошу бути послідовними і зробити для себе такі висновки: - наступав історик на священика: - Я - українець; то я, священик отець Сава, теж - німецька видумка.

Брати голосно чмихнули і многозначно переглянулися. Управитель строго позирнув на суковату: жарти синів переступали межи гостиности.

Природник розповів про свої пригоди на слободі, згадав писаря, бабусь, спостереження російських вчених і, поглянувши заїдливо на історика, сказав:

- Я поділяю думку священика, що Україну видумали австріяки...

Хима Степанівна уважно прислухалася до розмови, алеж пильно слідкувала, аби посуда перед гостями не лишалася зпорожнілою

Немов сполошені вужі, сичав самовар, насвистував, хвилинами, нагадуючи сухитника, починав хрипіти, то виспівував тонесенько, тонесенько, немов вигравав на сопілку. Миготіли свічки, що були вправлені в бронзові дзигурні трубочки. Полохливі квітчасті тіні висовувалися зпід отаманки, книжної шафи, креселок, столу і нишпорили по фарбованій підлозі, ніби розшукуючи щось згублене.

- Ідея суверености України суперечить нашим синтетичним завданням, - казав правник. - Збільшення і обокремлення націй збільшать тільки суперечности між державами. Не про обокремлення, а з'єд-

нання держав в одну европейську монархію, ясно, що на федеративних основах, треба думати, дбаючи про людський спокій і добробут.

Священик нічого не зрозумів зі вченої тиради правника.

– Так, так, – погодився він. – Мій шваґер отець Христофор дарма, що пику свою в горівці мочив, алеж розумний був чоловік. Дав йому Бог таку силу – бачити наперед за двацять років. Колись казав він мені, що повстане в 1914 році король німецький на царя французського, пристануть до них султан турецький і шах ангельський і вчинять страшний бій, аж пірря буде з них сипатись. Тільки наш імператор під свою руку їх підібє, і буде одна держава Росія.

Студенти знову усьміхнулися; управитель строго позирнув на суковату.

– Смішить мене те, пане отче, – нервував історик: – що ви абсолютно не розумієте московської мови, кепкуєте з кацапів, без вареників і борщу дня не виживете; однак розпинаєтесь за чужу справу, за якусь Росію.

– Це ви про що? – кліпнув віками не зрозумівший історика священик.

– Про те, аби ви трималися свого рідного, українського, а не натягали на себе того, що вам – не до обличча.

– Ні, Михайле Ларивоновичу, так не буде. На останні гроші даю я освіту Настусі, щоб позбулася вона мужицької мови, щоб вийшла з неї благородна паночка, щоб знала, як з освіченими людьми поводитись, а ви якісь теревені запускаєте про вареники, борщ. Добре вам язиком награвати, коли на книжці тата

167 тисяч значиться.

– А ви, пане отче, бачили? – раптово вибухнув гнівом управитель, ображений з несподіваного признання священика.

– Так люде кажуть...

– Людям що, аби язика почесати, а вам в духовній рясі не випадає брехні на світло виносити, – палав вже ненавистю до священика управитель.

– Я не маю інтересу до ваших грошей, все рівно, не дасте, – лагідно сперечався отець Сава.

– Не дури нам, Михасику, своєю Україною голови, – накинулася Хима Степанівна на історика, вважаючи його за яблуко вибухнувшого непорозуміння: – Без України жили і будемо жити.

– Так, так! – підхопив втішений отець Сава. – Маємо Росію і будемо боронити її. Казав мені благочинний, протоієрей Маркіян. Стрінув він у потязі польського ксендза і почали розмовляти, чия віра краще. Тільки запитує його благочинний, як прозивається їхня держава. Той туди-сюди, каже, що держави вони не мають. Тоді благочинний йому доказує. Жиди, ~~згадує він~~, не мають держави, то і віра їх незаконна. І ваша віра незакона, бо не маєте держави. Як би не було і з нами так. Росію треба шанувати.

Ніна Степанівна дала зрозуміти, що надійшов час розійтися.

На Синельниковських степах подував осінній вітер і посівав, ніби скрізь сито, дрібний і колючий

дощик. Величезними димовими топазами вкрили хмари блакітне небо і кружляли над степом, немов голодні вовки. З горбиків збігала на дороги вода, і розмочена чорна земля підносилась до гори, немов заправлене дріжджями тісто. Вівці збилися до кучи і мокнули на дощі, сонливо поглядаючи на чабанів.

На степу, на слободі, в степу і палатах глибока осінь змивала соняшні кольорові плями і кропила навколо тугою і сумом.

Сини управителя від'їхали до високих шкіл

Палати пустували...

Хима Степанівна замовкла і нудьгувала, напружено чекаючи Різдвяних свят, на які завше приїздили сини.

Надійшли свята, алеж синів не було: відписали, що вступили до військових шкіл: Микола і Павло до Петроградської Павловської, Михайло до Київської Константиновської.

Управитель був задоволений.

Тепер в конторі, куди він переніс суд і розправу, він казав слобожанам, що тривожно позирали на суковату:

— Пишуть сини, що цар наміряється указ підписати про підвищення їх в одоцери. Тепер забувайте отого Микола Ларивоновичу, Михайло Ларивоновичу... Того вже не буде.. Для вас вони тепер — ваше благородіє... так-то...

— Звичайно, що належиться... Ми люди темні, нас треба навчати...— покірно годилася юрба.— Як накажите, так і буде... Там возика сіна

звеліть Ларивоне Пилиповичу накласти для обчественого бугая... А ми завше...
– Звелю, звелю, і возика сіна і дві гарби яшної соломи, – обіцяв зворушений покірністю управитель.
Він гордо скинув очима на слобожан і, угледівши в юрбі рябого витрішкуватого селянина, раптом виплигнув з-за столу і гнівно заволав:
– Сиволап Панько! Посідаю відомости, що учора ти вилаяв огидними словами старосту!
– Побий мене Бог!... Най я буду сиру землю їсти, – христився в юрбі і присягав витрішкуватий селянин.
А за хвилину і він і управитель, покинувши з тигровою спритністю контору, плазували по склизькому підмерзлому снігу до брами.
На Різдвяних святах Настуся перечитувала Химі Степанівні листи, що одержала від Павлика. Читала обережно, з перервами: треба було оминути рядки, що належали до таємниць Настусиного серця.
... – на параді був присутній великий князь Дмитро Павлович, – читала Настуся: – Ми пройшли повз нього церемонійним кроком, моя люба ластівочка...
– Тож хто, люба ластівочка? – питала Хима Степанівна, пригнічена материнською заздрістю.
Настуся ніяковіла, червоніла і, ніби погубивши рядки, довго їх розшукувала і нарешті знаходила:
– Люба ластівочка, моя добра матуся, – перечитувала знову дівчина, покрививши своєю совістю.
– Доброго синка маю, Павлика: не забув своєї матусі, – тішилася Ніна Степанівна і, зірвавшись з креселка,

і бігла до контори розповісти управителю про доброго і чемного Павлика.

Була зима... Немов великодня на священикові риза, іскрився під снігом сад і бренів крижаними сталактитами, що повиростали на вітях лип підчас відлиги. Блискуче-срібний сніг різав Настусі очі, якими вона блукала за шибами вікон, за сніговими могилками на алеях, по березі Тирси з мовчазними широкополими вербами.

— Павлику, любий Павлику! — згадувала вона чарівне минуле літо і стискувала русяву головку на холодних лудках вікна.

Пройшла зима, і знову степова весна вкрила десять тисяч десятин степу високою шовковою тирсою. Над ранок і вечір, коли подував легенький вітрець, тирса шелестіла, немов бреніла; бреніла так як бренить бандура під рукою мандривного лірника. Скрипіли в траві коники, гуділи чмілі, свистіли хавряшки, і з ранку до вечера степове сонце вязало золоті вінки пекучого проміння і розкидало їх по Синельниковському степу.

Сини управителя покінчали офіцерські школи і десь воювали з німцями. Де саме, цього не міг подати Ларивон Пилипович: доронт був задовгий, від Балтийського до Чорного моря, а з науки географії, щоб з'орієнтуватися на мапі, управитель не студіював.

Можливо, що бойові вражіння виходили поза береги душевного життя студентів; можливо і те, що знесилена запахом крови і переповнена страхіттями душа шукала

відпочинку на степових просторах, — тільки сини, на здивовання батьків, дописували тепер акуратно і докладно про всі дрібниці бойового життя на фронтах. Писали про бої, військо нагороди, підвищення, не згадуючи ані словом про ідейні проєкти, що тримали в своїх душевних кишенях.

Управитель був задоволений.

В тіні білих акацій, пригорнувши до себе макітру квасного молока, він казав слобожанам, що тривожно вичикували суда і розправи:

— Дістав я нині листа від поручника Миколи. Пише він так. Вийшле наші на поле; поглянули навколо і... з'омліли від дива: все поле було вкрито баварцями. Висипало їх таку силу, немов наша Кильманівська отара кримки. Попереду басує на коні їхний генерал і стращає Миколу. Упереджує: не чіпай мене, краще піддайся, бо посічу тебе на капусту." Микола мій слухав, отто слухав, та до нього з ручницею: Мовчи, каже, с.... син....

Захоплений власною імпровизацією, управитель кинув макітру, схопив в руки суковату і почав нею кружляти, на той взірець, як рубають голови.

— Наші порубали таки німців, — покінчив він з крівавою повістю і, черпнувши ополоником в макітрі, додав: — Сам великий князь Микола Миколаєвич винагородив сина золотим ордером святого Станислава III-ступені... Так-то...

1го серпня на Маковія, коли в зимовій клуні трощили макові головки і ссипали мак на просте-

лені рядна, завітав до усадеби, користуючись з відпустки, історик Михайло. Був він зодягнутий по-військовому з червоним золотим святия Анни орденом на шиї.

– Хай жандарми спробують чіпнути, – жартовливо вказав він на ордера, вітаючись з батьками.

Другого дня, по обіді, коли селія зійшлась на веранді пити чай, Михайло сказав:

– Ясно, як пити дати, що війна нами буде програна. На фронті панують поразки, пригнічений настрій, піяцтво і карти. В запіллі не ліпше: безладдя, крадіж і революційні настрої. Назріває революція, яка загрожує колосу Росії розвалом. Треба завчасно подбати, щоб Україна, яка використає з революції і здобуде суверені права, щонайменьше потерпіла від анархії.

Управитель був занепокоєний і заклопочений.

– Ти нагадав мені сину, революційні 1905-6 роки. Для маєтку то були загрозливі роки... Треба буде вибрати з казначейства гроші, – турбовався ~~управитель~~ він. – Напередодні отець Сава розповів мені про одного пустельника. Той пустельник перед смертю висловився так: повстануть агаряне на білого царя, повстануть голод, хороби, на решті революція, і тоді в Павлоградськім казначействі загине вклад Синельниківського управителя...

Історик не використав відпустки: з Тарнополя надійшла службова військова телеграма

з повідомленням про скорочення терміну відпустки.

Не встиг відїхати Михайло, як прибув Павло; приїхав без відпустки, на власну відповідальність, по дорозі з Північного на Південний фронт.

Настуся була дома. На весні вона вийшла, покінчивши, з епархіяльної школи і проєктувала тримати іспити на сестру жалібницю.

З дня приїзду Павла Ларивоновича в світлиці священика запанували розпач і нарікання: отець Сава, засунувши руки до кишені, бігав збентежений по світлиці і вичитував попадю:

– Добра мати! Доня ганяє за хлопцем, ніби якась повія, а матері байдуже!...

– Послухай краще, як бузівок в повітці виспівує. Треба його давно напоїти і нікому, ледащо ти, а не добрий господар! – гримала попадя і сердито довбала голкою на полотні.

На генеральській алеї дідичного саду, в кущах бузини і акацій, тримаючи, на широкій лавці в своїх обіймах Настусю, природник казав

– На фронті лютує шалена косовиця. На покоси кладемо оселі, заводи, фабрики, стації, залізниці, телеграфи, однак нашої сили замало: чекаємо на революцію.

Василькові очі Настусі палали нестриманою загарою і, впившись гострими зубками в його щоку, вона шепотіла:

– Павлику, любий Павлику! Я вся твоя... я не можу Павлику...

– Дурниці ти кажеш, Настуся, – спокійним рухом гасив її запал природник.

Кружляли і падали на голови сухі і

червоні, подібні на золоті монети, листочки; в кущах акацій шамотіла дрімотно пожовкла травка; а на горбку за річкою шелестіла тирса... Шелестіла протяжно, сумно, як плюскотить на Криму море в лагідну місячну ніч...

Революційні хвилі 1917 року докотилися до берегів Синельниківського степу в березні місяці.

Вибухнули події, що надовго приголомшили управителя. Перестрашені, збентежені, викинуті з колеї налагодженого віками життя, управителі вишукували під ноги твердого грунту, з якого не знеслаб їх революційна завирюха.

Одного дня надійшли до палати слобожане. З говорливої юрби висунувся наперед чоловік середніх років, сутулий, веснякуватий на обличчі, з'одягнутий по військовому; мав на грудях бойові відзнаки – золоті і срібні хрести.

Викликали управителя, який вийшов на веранду і запитав, чого їм потрібно.

– Оратель докаже! – вигукнули в юрбі, підштовхнувши в спину веснякуватого з відзнаками селянина.

Промовець зійшов на веранду, позирнув з недовірям на суковату і сказав:

– Вийшов від царя указ про ліворуцію. Надаються нам всі милости і права, то надійшли ми списати вашу усадебу, худобу і степи. Для нас, Ларивоне Пилиповичу ви були, ніби якбатько, то дозволяємо жити вам в хоромах, доки не спишуть ліворуцію.

Управитель промовчав; вклонився і зник в покоях.

Цієї весни він не виходив на веранду і не бачив, як господарювали в маєтку слобожане: як вивозили з усадеби молотилки, букаря, віялки, сіялки; розбирали по руках коней, свиней, худобу; рубали сад, рубали зрана до вечіра, і далекий гуркіт від поваленого дерева доходив до палат і шматував душу управителя гострими болями.

Коли зійшов сніг і над степом стояла блідо-блакітна димка весняної пари, до усадеби прибула волостна земельна комісія для розмежування степу. Голова комісії Петро Маркіянович Цибуля, бувший діловод земського начальника, куценький на зріст, з червоним гострим носиком, з червоними слезливими очима і високим чубом, що нагадував гребень на півневі, — простер до управителя руки і голосом, яким місцеві поети деклямують на провінціяльній сцені, сказав:

— Свершилось!... Палі вековия цепі рабства. Смірісь і трепещі буржуазная сіла! Свободний революціоний народ виносіт тебе справедлівий пріговор!

Зворушений управитель злегенька стиснув промовцеві руку, який полічив своїм гострим чуттям дотику, що дістав 300 карбованців.

Зі зручністю дипльомованого мага кинув він гроші до кишені і патетично заволав:

— Смерть врагам революції!

За годину комісія від'їхала, запевнивши слобожан, що справа залагоджена для них на добре.

Другого дня слобожане виїхали орати панські степи. Плуги заправили на четвертну глибінь, і до кожного плуга

впрягли дві пари волів.
Тисячі років, що поховав був степ під срібним килимом високої тирси, були розбуджені веселими зойками і радістними вигуками погоничів.
Усьміхалося степове весняне сонечко і виблискувало на борозні, що чорними гадюками вилазила з під плуга і мережила зморшками десять тисяч десятин.
– Оце земля, так земля! – тішилися слобожане, набирали в жмені землі, нюхали і розтирали її на порох.
Всполошені оранкою зайці гасали, шукаючи затишку, по борозні в безтямі і розпачу; перестрашені хавряшки залазили в нори тхорів, і роз'юшені небажаною визітою господарі учиняли їм смертний присуд; розгублені дрохви вибігали на високі могили і кружляли навколо себе, не знаючи, куди подітись.
– Оце земля, так земля! – лунало над степом.
Усьміхалося сонце і кропило степ срібними дзвониками і мельодійним цьвірінькання непосидливих жайворонків.
Орали слобожане і не бачили, як на високій могилі, спершись на суковату, плакав строгий управитель.
На сійбу дісталися до усадеби Микола і Павло. Тікали зі збольшевиченого фронту, тому були замасковані під робітників. Перші дні, приголомшені певно фронтовими революційними подіями, мовчали, ніби в рот води понабирали, приходили в почуття. І тільки на третій день, коли Настуся пронеслася в покоях тропичним гураганом, молода, весела, безтурботна, і забреніли нотки її ніжного

контральто, пробудженний до життя студент правник сказав батькові:

— Революційні події посвідчили, що розвал Росії, то — страшна катастрофа для світової рівноваги і культури. Інтелегенція мусить вжити всіх зусіль, щоб поваленого велетня знову поставити на ноги; в противному разі нове покоління буде не в стані перебудувати Европи на основах братерської федерації.

— Запізно сину, — журливо зауважив батько: — Як не вернути нашого степу, що з'ораний плугами, так і Росії вам не поновити, яка поорана тепер людською злобою

Настуся перебирала на гитарі струни і молодим ніжним соковитим контральто співала:

„Ой, казала мені мати
„Щей наказувала

Павло Ларивонович, склавши вузлом руки за спиною, бігав в покоях повз Настусі і мрійно прислухався до пісні. Зупинившись супроти батька і брата, він щось пригадав і сказав:

— Я не погоджуюсь з большовицкою тактикою. Однак їх грандіозні наміри, що скеровані до знесення сучасних форм життя і проєктування чогось нового, захоплюють і приваблюють мене, бо відповідають на запити моїх переконань.

— Ой, мамо, мамо... —

співала Настуся.

За вікном бубонів на Тирсі бугай, барабанив на березі боцян і сварилися в кущах акацій і бузку горобчики і шпачки.

На Великоднях приїхав з Київа Михайло. Був з'одягнутий в темнозелений жупан зі срібними кулькова-

тими гудзиками, в червоні, шириною в Дніпро, штані, чорну смушкову з малиновим шликом шапку і високі зі складками чоботи; на боці мав срібну, кавказського зразку, шаблюку; на грудях — жовто-блакітну стрічку.

— Слава Україні! — вклонився він до братів і батьків.

Селія не знала, як відповісти і мовчки приглядалась до історика, зпантеличена його дивовижним виглядом.

— Бачили таку кумедію, — усьміхнулася Хима Степанівна: — Таке все на тобі, Михасику, ніби прибрали до театру... Придумають ото люди... А це кого збираєшся ти рубати? — вказала вона на шаблюку.

— Кацапів, большовиків, монархистів... ворогів України, матуся... — воловничо позирнув він на братів ~~Михайло~~.

Увечері, коли всі зійшлися на чай на веранду, Михайло забрав голоса і мальовничо оповів про головні події українського руху: згадав про Центральну Раду, Грушевського, Винниченка, Петлюру.

— Наші нащадки, які будуть мати свою вільну незалежну державу, — казав в піднесеному настрою історик: — вони не простять ренегатам нашої величної, визвольної справи...

— Безперечно не простять, — глумливо погодився ~~історик~~ правник. — Алеж я не розумію вашої романтики, — кивнув він Михайлові на темно-зеленого жупана.

— Наша романтика має глибокий зміст: то наша вербункова акція, що заохочує молодь до національного війська; то наша пропаганда, живе слово до темного змосковщеного села...

Спіймавши скептичний усьміх на вустах братів, ~~історик~~ він увійшов в азарт.

— Ви забуваєте про одного непідкупного судію — історію! — грозив він перстом до братів: — Огидними словами вона розпишеться під іменами тих, хто зрадив Україні.

— Не мечите бисера перед... — так здається сказано в евангелію, — іронизував з історика правник...

Минали дні...

Революційні події мережили життя несподіванками і зневірями: німці розігнали Центральну Раду, хлібороби обрали на Гетьмана генерала Скоропадського, большовики покинули Україну...

Над усадебою знову повіяв давній степовий вітрець...

Слобожане нервували, чухали потилиці, шпигували за рухами управителя і чекали для себе чогось недоброго

В червні місяці, коли пекуче сонечко поїло степи жагою і вогневим дощом, в тіні білих акацій степовий король творив суд і розправу. Навколо були розкидані по усадебі речеві докази порушеного степового законодавства: молотілки, букаря, сіялки, колоди зрубаного дерева, тачанки...

— Мотузок Микита! Посідаю відомости, що ти викрав бичка, борону і четверо ягнят!

— Це ніби я? — перевіряв кремезний жилявий селянин, сплазовуючи непомітно за спини своїх колег.

— Кавун Демко! Посідаю відомости, що ти викрав буланих і двох свиней!

— Отаке видумали... чули? — запрошував юрбу в свідки досить непевний в собі сотський.

Над вечір юрба, на взірець сполошених в преріях буволів, неслася навипередки

до брами, а за ними, скинувши на плечи суковату, басував невдало управитель.

Десь в липні Михайло лежав в саду в кущах ліщини і нотував свої спогади з часів Центральної Ради, коли підійшов Микола, питливо позирнув на брата і сказав:

— В книжці життя не написано і не знайти, що чекає нас в майбутнєму. Не маємо того пророка, який оповівби нам про глаголи тої правди, яку ми мусилиб поборювати. Тому кождому з нас вільно жити своєю правдою. В своїх переконаннях я був логічним; що роблю і тепер, надумавши їхати на Дон в Добровольчю армію. Я вірю в побожну місію Росії, що їй одній дано розрубати заплутаний Гордієв вузель загальнолюдських страждань і кривди. Не маю певности, чи зведе доля колись нас до купи, алеж не треба забувати, що ми брати, що ми від одної крови. Хай злоба і ненависть не сплетуть гнізда в наших серцях.

— Великого гріха взяв ти на душу, знехтувавши долею України, — сказав схвильований і розгублений Михайло, стиснувши братнєву руку ~~Михайло~~: — Однак сьогодні я почуваю в собі непереможні сили, якими змию твої провини перед Батьківщиною.

Брати ніжно поцілувалися і розійшлися навіки.

На Іллю усадеба святкувала заручини Павла і Настусі. Весілля перенесли на весну, до закінчення нареченим державних іспитів.

Щасливий, на підпитку, кружляв отець Сава в світлиці навколо попаді і казав:

— Товариш мій по благочинію отець

Оверко зза молоду був на Атоні. Стрінув він там пустельника, що мав силу бачити наперед, на трицять років. І той пустельник сказав йому:

— В 1918 році десницею Божою повстане на Україні ясновельможний пан Гетьман, а в Київі вознесеться на святій Софії жовто-блакітний прапор...

— Онде пшеницю треба перевезти, а ти ледаря святкуєш, — незадоволено гримала попадя, тримаючи в руках деркача, яким підмітала хату.

В осени Павло і Михайло від'їхали до Київа для закінчення университетської науки...

Червона осінь нанизувала на деревах і кущах рожеві коралі і виблискувала перловими іскрами на павутинню, що пливало в повітрі срібними низками.

На слободі святкували бабине літо. Зі степу, на повному ході, зі свистом, гуркітом і лайкою внеслися в слободу, на церковну площу, військові люди на двацяти двох тачанках. Були вони з'одягнуті в шкіряні куртки, шкіряні кашкети і озброєні кулеметами, рушницями, гранатами і шаблями.

З лакованої тачанки зійшов на землю невеличкий на зріст, темно-русявий чоловік, зі злим обличчям і, підкрутивши до гори вуса, сердито зойкнув:

— Петренко! Дізнайся, хто в маєтку!

З тачанки на тачанку передали наспіх наказа:

– Товаришу Петренкові дізнатися, хто в маєтку! Батько Махно велить!

Військові розпрягли коней і розсипалися по слободі, зганяючи селян на майдан, де мали розпочати митінг.

Строгий управитель був сам не свій, зупинившись на крок від легендарного отамана, про якого ширилась на степах слава і слава недобра.

– Сволота! Паразити! Бач, яку пику набув! – наступав з лайкою на управителя батько Махно. – Ті кай кровопійця з моїх очей! – ухопився він за револьвера.

~~І коли~~ Управитель ринувся тікати, як вибухнув стріл...

Коли надійшли слобожане, вони забачили, що строгий управитель Ларивон Пилипович Гриценко лежав край ніг байдужного отамана, і поширені від жаху його очі були звернуті до степу.

Поховали його на слобожанському кладовищу поруч високого деревляного хреста. Маєткові слуги збили і обстругали дубового хреста, а церковний староста Мирон Маркович Шульга, що розумівся на святому письмі, накреслив на ньому слова:

– „Іздесь спочиває
Мученик за віру Христову, управитель
і раб Божий Ларивон
Пилипович Гриценко
Народився 5 ген.
1849 року, убієн
26 го жовтня 1918 р.
Мав 50 лет з гаком.

В сутінях вітряної ночі, ховаючись від чужого ока, приходила на могилку головіка, спираючись на суковату управителя, Хима Степанівна. Немов підрізаний дубок, падала вона на вогку землю чорної могилки і, тримаючись скрюченими і зсохлими руками за підніжжа хреста, голосно тужила:

— Ларю, добрий Ларю! Що то вони, моя утіха, зробили з тобою! Боже, за що? за що? — несамовито тужила вона підніжжа.

Пронизливий істеричний її стогін хопав в обійми степовий осінній вітер і ніс в степ на високу могилу. На просторах десяти тисяч десятин всю ніч тужив з'ораний степ — правив панахиду по своїому строгому степовому королеві.

В світлиці священика, чекаючи з кладовища на управительку ~~попадю~~, яка перейшла на життя до своїх майбутніх сватів, отець Сава оповідав попаді:

— Блаженої памяти, отець Дорелидонт знав в Печерській лаврі одного схимника. І той схимник, давно це було, так сказав:

— В 1918 році запанує на Катеринославщині байстрюк самого весьзевула, на імя Махно...

— Треба в лямпи надоти поналивати і нікому, а ти язика отпо розпустив, — гримала попадя, переливаючи посуду.

Були лихі часи... На Україні шаліла революційна завирюха: під Київом Директорія валила Гетьмана, отаман Болбочан смиряв в Харькові робітників, на

Запоріжжу батько Махно сіяв анархію, на Донбасі генерал Краснов трощив червоних. І тільки на Синельниківській слободі панував могильний спокій: ні газети, ні пошти, ні чуток, жадного живого слова про революційні події не просипалося на степи, і Хима Степанівна втратила всі звязки з синами.

В кінці січня Настуся одержала несподівано листа з Харькова. Писав Павло Ларивонович:

Зірочка моя, Настуся!

Певний, що моя писанина здивує тебе і моїх батьків: 12-го січня я залічений до складу 16-го червоного, імени товариша Троцького, полку.

Я давно, з університету, як відомо тобі, розійшовся з братами і в поглядах на речі і в своїх ідейних переконаннях.

Я так розумію правду життя: 1918 років християнської ери склали для нас лиху спадщину — страшну моральну і матеріяльну скруту. Ті культура і політичні осягнення, якими сьогодні пишається наша інтелегенція, тільки поглибили прірву між нарідом і невеличким гуртком людей, що відживляється на капіталістично-буржуазній кривді. Не вливають молодого вина в дирявi торби...— написано в евангелію. Свою ідею, непереможну, правдиву і світлу ми наміряємося посіяти на крівавій оранці, яка мусить бути звільненою від помилок старшого покоління.

Настуся, рибка моя! Зрозумій, що сучасне моє credo — логічний висновок мого світогляду.

Напиши, що з батьками і братами.

Адреса: Харків
1 Гатерноcлавська 54-57

Цілую тебе всю
Твій Павлик.

Прочитала листа Настуся, прочитав отець Сава, де кілька разів прослухала Хима Степанівна, попадя, і ніхто нічого не зрозумів.

— Знав я одного пустельника..., — намагався пророкувати отець Сава, алеж йому не дали говорити:

— Покинь, покинь пустельника! — гримнула попадя; — Нема пощо біди накликати!

Настуся твердо постановила, що поїде до Харькова на побачення з нареченим, і не сподівалася, що 6-го лютого 16-ий червоноармейський, імени Троцького полк вирушив під стацію Панютино, на якій отаборилися повстанці Махна.

Бій був упертий з обох боків: тріскотіли кулемети, гавкали хрипло, немов степові вівчарки, гармати, іржали коні, хтось лаявся.

На стації, на шпалах, в сутіні двох паротягів, лежав посічений Павлик.

Він помирав...

На очах його горіли депо, стація, залізничні майстерні; гранати зривали зі шпал рельси, виривали з землі телеграфні ~~проводи~~ стовбури.

Навколо коїлось те, про що ліріяв природник: панувала страшна руйнуюча сила, що зливала з обличча землі все, що довгими роками насаджували люди тяжкою нужденою працею.

В останє, позирнувши смертними очима на холодне хмарне небо, з якого сипався мокрий, червоний на пожежі сніг, Павлик витягнувся і схрестив на грудях руки.

Ніхто того не знав, що в сорочці мертвого природника був підши-

тий лист, яко він написав перед початком бою.

Любі брати! – писав Павлик: –
Довідавшись про смерть батька, я пересвідчився, що в його смерти винний я і подібні мені – інтелігенція. Зізнав я, що жив абстракціями, що одірвався я від рідного народу, знехтував заповітами батьків, якими прикрашені сторінки української історії.

Шукаю причин своє душевної трагедії і гадаю, що головною з них була ідеологія російської молоді, що носила назву толстовства.

Любі батьки і брати!
Як я загину, благаю, щоби ви поховали мене серед нашого степу.
Над вечір, коли знизиться сонечко і забренить тирса, а степ, широкий степ, почне молитися ароматами своїх квітів, глитну і я, заклятий своїм народом, крихотку від того щастя, яке тішить і веселить кождого українця.

Настусю, моя рибка!
Мою душу, мою мову, мою любов до тебе ти завше знайдеш на березі Тирси під вербами.

Ваш Павлик.

На теплого Олексія Настуся вирушила до Харькова на побачення з Павликом. Везла зі собою смаженого барашка, медових солодких коржиків і дві сорочки з вишиваними комірцем і грудями – працю власних рук.

На стації „Синельніково" чекав на потяга великий натовп, і Настуся ледве продерлася до вагону III кляси, що по береги був переповнений матросами, червоноармейцями і цівільними, що мали на лівій руці червону перевяз.
Про місце не було, що думати, і Настуся зі своїми оклуночками отаборилася в сутерині між вікном і каютою, на дверях якої було написано: „служебное отделеніе".
Вагон був брудний, заплюваний, з несвіжим квасним повітрям, насиченим гострими запахами кожушків і бакуну.
Потяг не рухав: лагодили на річці Вовчої міст, що був зірваний повстанцями.
Над вечір потяг нарешті рушив.
— Гаврило крути! — вигукнули весело по адресі машиниста підбадьорені рухом червоноармейці
Настуся уважно огляділа пасажирів. Поблизу неї, на другім поверсі лавок, цивільний панок, з гострою рудою борідкою і золотим пенсне на носі голосно розмовляв, звісивши голову над першим поверхом і вимовляючи замісць „р" — „г", з матросом, що мав за шкіряним паском дві пистолі
— Судьба, товагщ, жечтв іскупітельних пгосит. Без жечтв буржуазії ми не побєдім.
На крайній лавці, ближче до дверей, молодий хлопець, на вигляд підліток, алеж з'одягнутий по військовому, тримав на руках гармошку, під акомпанимент якої виспівував революційні частушки.
— Качай малець Ваньку! — гукнули з другого поверху матроси.
Підліток кивнув їм на знак згоди

головою і, наблизивши гармошку до підборідя, рвучким фальцетом, з наголосом на „а", заспівав:

До Настусі дійшли слова:

— Ванька продал свой овьос.
Гармонь новую прівьоз.
Гармонь новая, не стара,
А іграєт, как гітара.

Потяг посовувався поволі, обережно: був неспокійний час, і навколо гасали повстанці.

Коли минули стацію Лозову, Настуся відчула, що вона вся з'омліла: болісно ломило в поясницях, а ноги виходили з послуху і сковзались по підлозі.

Певно її німі страждання спіймав червоноармеїць, що сидів на власній скриньці поруч неї; тільки він уїдливо підморгнув до матроса, що сидів vis à vis, і презирливо, так, щоб чула Настуся, сказав:

— Попілі довольно нашей кровушкі. Тепер наше время сідєть, а їм перед нами стоять.

За шибами вагона підіймалася завирюха...

Коли потяг прискорював рух, вона скаженіла, шпурляла у вікна сніговий пісок і несамовито голосила, ніби сироти за труною матері, сумно приспівуючи під барабаний речитатив паротяга. Настусі здавалося, що весь потяг, який гуркотів і корчився, немов в пропасниці, відбивав такта на мотив пісні, яку вона чула колись від Павлика:

— Люба, гину!
Не рятуй...
Як загину,
Поцілуй!

З каюти вийшов матрос, в накинутій на плечи маринарці, червоний на об-

личчі, з підкрученими до гори вусами, з вузенькими зеленими очима, постриженим під їжака. Він зупинився на дверях, солодко потягнувся, зітхнув і позирнув зеленими очима на Настусю. Пройшовся повз неї і на цей раз позирнув ~~пильно~~ на неї пильно, з тим присмаком, від якого червоніють дівчата. Матрос зник в каюті...

За хвилину з каюти вийшов червоноармеїць: високий, кирпатий, на кривих ногах, в червоних штанях і старшинському френчі, з кавалерійською шаблюкою на боці. Нахабним поглядом він довго блукав на грудях і округлих формах Настусі.

Покружлявши навколо Настусі і щось зміркувавши, він вернув до каюти.

З каюти знову вийшов матрос, той, що мав підкручені вуса, підійшов до Настусі, підібрав не питаючись її оклуночки і чемно, московською мовою, сказав:

— Прошу до каюти, ми маємо вільне місце...

Каюта була простора, на шість пасажирів, алеж зараз містилося в неї трьох військових; Настуся була четвертою. Серед каюти стояв стілець, що був побудований з двох плетених кошиків і деревляної скриньки. На стільці стирчала пляшка з горівкою і були розкидані шматочки хліба і ковбаси.

— Просимо, просимо! Посовуйтесь ближче до вікна, в куточок. Там вас ніхто не потурбує, — метушилися навколо Настусі червоноармейці, звільняючи для неї лавку від свого багажу.

В каюті було задушно, горяче і темно — ледве жеврів на другому

поверсі лавок огризок свічки, — алеж Настуся, знесилена від довгої стоячки, була байдужна до всіх цих прикрих обставин, потішаючись простором каюти і вільною широкою лавкою.

Червоноармейці полонили її серце своєю чемністю і гостинністю, і вона обдарувала їх ласковим і вдячним зором своїх васильковиx очей.

— Куди мандруєте, панночка? — запитав червоноармейць в старшинському дженчі.

Настуся відповіла; навіть вийшла за межі питання, подавши докладні відомости про Павлика.

— Все офіцери — отборная сволоч! Женіх ваш — тоже! — вилаявся матрос з підкрученими вусами і почав розповідати, як вони карали старшин в Севастополі на крейсері Алмазі.

Настуся раптом притихла і скрючилася в кулачок, тривожно і боязко поглядаючи зі свого куточка на матроса.

— За революцію, прошу панночку, — підкотився до неї з чаркою в руках третій військовий, що мав на штанях червоні лямпаси.

— Я не п'ю, — чемно одвела від себе чарку Настуся.

— Що? за революцію? — строго намружив очі матрос. — За революцію тільки поміщики і буржуї не пьють!

Настуся випила чарку і похитнулася; спостерегла, що якийсь вогнений струмочок розлявся в її жилах; за скроневими кісточками застукав хтось молоточками; в очах замиготіли каюта і військові.

— Сердешно дякуємо! Бачимо, що ви не належите до контр-революції, —

дріботіли навколо неї військові.—
- Тепер панночка випийте до мене, за революційну армію, - наблизив до неї чарку матрос.
Настуся не сперечала і випила другу чарку.
Спіймала в собі, що сили її покинули... Сперлася в безтямі на свої оклуночки; на очі набігли сльози; до горла підкотився якийсь болісний і гострий каміньчик.
— Павлику, любий Павлику! - шукала поратунку русява головка...
Прокинулася вона за годину під незрозумілим для неї тягарем, який болісно натискав на її ноги і груди. Силкувалася звільнитися, алеж знову впала до безтями: хтось нажимав їй горло, і не було чім дихати... ..... Недалеко від Харькова в темній каюті матрос, що мав підкручені вуса, хрипло наказував:
— Відчини вікно! Тримай там за ноги!.. Поли підбери, бо перешкоджають!...
Потяг був далеко...
Ніхто не бачив, як на залізничному насипу розважалася завирюха з Настусею: тріпала їй спідничку, оголяла білі округлі ніжки і вимахувала в повітрі подертою на грудях сорочкою.
Снігова імла ~~соромливо~~ вкривала наші дівочі груди і ніжки пухнявим холодним простирадлом.

Глибокої осени 1919 року зі стації Жмеринка виряжали на допомогу генералу Омельяновичу Павленкові під стацію Вапнярку військовий ешалон.

Зі стаційного вартового помешкання вийшли на перон: Головний отаман Симон Петлюра, начальник штабу Дієвої армії отаман Тютюнник Василь і ад'ютант його сотник Маланюк Евген.

Головного Отамана стрінув з рапортом командант ешалона отаман Гриценко Михайло. Приглядаючись до обличча Петлюри, Михайло Ларивонович помітив, що Головному не вистарчало двох передніх зубів; почув, що в теноровому тембрі голоса Петлюри бренять трагичні нотки; згадав, що в підпису Головного розчерк пера сплазовує під простим кутом донизу.

— Людина - трагичної долі, коли ~~по~~вірити графологам, - подумав Михайло, - простуючи позаду Петлюри до військової валки.

Козаки були вишикувані повздовж ешалона...

Петлюра не поспішав: що кроку, зупинявся, коротенько, про дещо, розпитував козаків, жартував і частував їх попиросами.

Сотник Маланюк нотував щось в записній книжці.

— Я не маю до вас, пане отамане, що сказати нового, - журливо усміхнувся Петлюра, стиснувши Михайлові руку. — Вірю, що свій жертвений обовязок ви виконаєте честно. Знаю, що ваш патриотизм не потребує зайвих слів і пояснень до вашої крівавої праці, яка необхідна. Я про одне прошу вас і дуже прошу: — Петлюра уважно, немов чогось шукаючи, позирнув в очі історикові: — зоховуйте обережність до козачого життя. Життя козака - на вашій совісті;

і даремно пролята кров в бою тільки понизить ваші заслуги перед Батьківщиною.

Ешалон від'їхав...

Мерзнучи в товаровому вагоні і бігаючи навколо залізної печі, що розкидала по брудній підлозі рожеві всполохи, Михайло перебирав в памяти всі дрібниці зустрічі з Петлюрою. Розшукував причини до загального признання за ~~Петлюрою~~ ним слави національного героя і вождя. Копався в його біографії, в його душі, і тільки під ранок, коли забракло води і потяг зупинився серед степу, він усміхнувся і сказав собі:

— Так, так... тепер я розумію: історія Петлюри не забуде, бо він є втілення українського духа, духа завойовання, якого були позбавлені Грушевський, Винниченко та члени Директорії.

На стаціях стрічали потяги, що були переповнені тифозними; на панелі стирчали квадратові скирди обмерзлих мерців, загинувших від тифусу; в дворцових покоях в ріжних позах і положеннях чекали на потяга ранені і контужені.

На двірці і навколо: на степах, на селах і хуторах, скрізь блукала смерть з гострою косою, і не було як оминути її коси. Алеж вояки жили звичайним життям людей: читали, гумоніли, сперечалися, розважалися в карти, бенкетували і, коли лапала їх ворожа куля, спокійно помирали, немов відбували службовий обовязок.

— Що то єсть? — розшукував історик причин такої байдужности до смерти: — Чи то фатализм, чи то вдача, яку полишили їм в спадщину діди і прадіди, ~~які~~ що розкурювали люльки, помираючи на палях.

Стація Вапнярка перебувала в зоні бойових подій...
Командант Вапнярської групи генерал Базільський упередив отамана Гриценка, що ворог недалеко, що кінний роз'їзд від Чорного полку знайшов його в пятнацяти кильометрах від Вапнярки.
В ночі, о 10 годині, інформаційний відділ подав відомости, що до стації наближається добровольчий Симферопольський офіцерський полк.
Назустріч ворогові виходив бронепотяг: „Син вільної України."
– Дозволите мені поїхати з бронепотягом? – запитав історик генерала Базильського.
– Прошу, – погодився генерал.
Була темна морозяна ніч; сипався сухий сніг; з під колес бронепотягу зривався вітер і засипав гармату снігом. Бронепотяг поволі, погасивши вогні, посовувався наперед, пірнаючи і виринаючи в снігових заметах.
Обігнавши конні роз'їзди і піших дозорців, він зупинився.
Стояв з годину, прислухався...
З безодні ночи донісся людський гомін...
Кулеметчики огляділи скоростріли; вправили стрічки; гарматчики підсунули до себе набійні ящики.
Людський гомін наближався і кріп...
І раптом в нічній прірві вибухнула пісня:

– Маша по лєсу гуляла,
А кукушка куковала,
Сідя на своїом суку –
Ку-ку, ку-ку, ку-ку...

Тра-та-та... застукотіли з бронепотяга кулемети.
Пісня обірвалася... Хтос подав команду:
– В цєп!
Бронепотяг поволі почав відходити.

На стації Ваннярка нагодилися до бою.
Командування бойовою дільницею перейняв отаман Гриценко, який розсипав стрільців повздовж залізничного насипу, позаду двірця.

Десь коло 6-ої години ранку Симферопольці заатакували стацію: загавкали на басових нотках гармати, зацьокотіли кулемети і, коли розвиднялось, над сніговими степами пронісся громовий розкат:

У-р-р-ра!...

На долангах стрільців несамовито затарабанили скоростріли. Раптом вони замовкли: стрільці піднеслися на ноги.

Михайло подав команду до контратаки, і назустріч ворогові понеслося страшне і могутнє:

– Сла-а-а-ва!

Бій тривав 7-8 хвилин: Симферопольці не витримали рішучого і загрозливого наскоку стрільців і розсипалися в степу, немов отара, зачувши поблизу вовків.

Коли зійшло сонечко, стрільці вертали до стації на відпочинок.

Михайло і ад'ютант його хорунжий Боровик оглядали ворожі позиції. Там, де схрещувалися два неглибоких ярка, ~~на горбку~~ Михайло зупинився на горбку: наскочив на мерця, що був забитий гранатою в живіт. Скинув очима на обличча мерця і... втратив на хвилину свідомість...

Під його ногами лежав старший брат Микола. Вражали очі мерця: на широко відчинені, спокійні і замислені вони уважно приглядалися на Михайла, немов вичикуючи якоїсь поради.

Історик нарешті очунявся: знизився на коліни, ніжно поцілував брата в чоло

заплакав і сказав:
— Хто міг сподіватися, що я буду твоїм катом...

Минули роки...
Була весна 1924 року...
На Синельниківських степах зеленіла царина
Хима Степанівна доживала віку у церковного старости. Була вона підсліпувата, сива, завше хора від старости; майже не злазила з печи і не подавала голосу з під баранячого кожуха, яким була вкрита і в зимі і в літі.
Де сини і що з ними, вона не знала, алеж не тратила надії ~~їх~~ побачити.
Одного дня Мирон Маркович привіз з Синельниківської стації листа, що був адресований на Химу Степанівну; на листі значився заграничний штемпель.
Почувши про листа, Хима Степанівна, немов хтось скосив їй 20 років, зіскочила козою з печи і загребла листа в свої руки.
Листа написав історик Михайло; виглядав він так:

Табор Щеніорно
Ст. Скальмержиця
(Познань)
12-III-1924 р.

Мої любі батьки!
Не знаю, що з Вами, де Ви і що поробляєте. З причин Вам відомих, не можу докладно оповісти про себе.. Нині перебуваю я на чужині, на вигнанню, за дротами...

Моральні страждання мої безмірні...
Кожної весни, коли подує від Вас, зі Сходу, степовий вітер, я беру в руки костура і вихожу за дроти в поле. Не степовій межі зупиняюсь і, спираючись на костура, починаю плакати:

Степи, рідні степи!

Шукаю я неможливого, шукаю настирливо і болісно... на Сході шукаю я ваших скорботних очей
Чулим вухом, напруженим слухом пригортаюсь до землі, силкуюсь почути, як далеко на Сході бренить тирса...

Любі батьки!

На ваших степах похмуро і морочно, бо степове сонце, пекуче сонечко, ми завезли на чужину...

Нині воно вертається на рідні широкі степи!

Попереду сонечка простує Христос і тримає в руках святу книжку, в якій вогненими словами накреслені слова:

Ей, гряди Господи!